

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

MEHRİBAN ŞAHİN qızı HÜSEYNƏLİYEVƏ

M.S.ORDUBADİNİN ƏSƏRLƏRİNİN DİLİNDƏ EVFEMİZMLƏR

HSM-060201- Azərbaycan dili

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər:_____

Dos. Fərəh Niftəliyeva Hüseyn qızı

BAKİ – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3-7
I FƏSİL. EVFEMİZM LİŦQVİSTİK HADİSƏ KİMİ.....	8-32
1.1. Evfemizmlərdən istifadənin mahiyyəti və motivləri.....	8-16
1.2. Evfemizmlərin təyini və xüsusiyyətləri.....	16-22
1.3. Evfemizmin funksiyaları.....	22-25
1.4. Evfemizmlərin təsnifatı.....	25-32
II FƏSİL. ORDUBADİNİN DİLİNDƏ EVFEMİZMLƏR.....	33-59
2.1. Ordubadinin dilində evfemizmlər üslubi vasitə kimi.....	33-54
2.2. Frazеoloji vahidlərin evfemistik funksiyası.....	54-59
NƏTİCƏ.....	60-62
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT.....	63-67

GİRİŞ

Evfemizmlər nitqdə kobud, eybəcər, mənfi çalarla diqqəti çəkən, deyilməsi qadağan olunan və ya xoşagəlməz hisslər yaradan söz və məfhumlardan istifadə etmək əvəzinə, onları daha dolaylı şəkildə ifadə etmək üsulu və yoludur.

Evfemizmlər cəmiyyət tərəfindən ədəb qaydalarına uyğun olmayan kobud, nalayiq, utanc verici, vulqar sözlər və ya qorxu hissi verdiyi üçün dilə gətirmək çəkinilən məfhumların başqa ifadələrlə səsləndirilməyə çalışılması nəticəsində meydana gəlmişdir. Hər xalqın, cəmiyyətin mədəni dəyərləri, mental xüsusiyyətləri və dünyadakı insanların məfhumlara qarşı münasibəti bir-birindən fərqli olduğu üçün onların yaranma yollarında da mədəni fərqlər özünü göstərir.

Dildə sözlər bəzən semantik - struktur cəhətdən dəyişə bilir. Bu dəyişiklər müxtəlif dərəcələrdə baş verə bilər. İlk zamanlar mənfi mənə bildirən sözlər zaman keçdikcə dil daşıyıcıları və cəmiyyət tərəfindən imtina edilir və uzaqlaşdırılır. Ən azından dildə işlədilməsi qadağan olunur. Beləliklə, sözlərin semantik səviyyəsində ortaya çıxan və istifadəsi xoş olmayan kəlimə və ya anlayışlar başqa kəlimə və ya anlamlar konsepsiya ilə yer dəyişdirir. Bu dəyişimin, əvəzlənmənin nəticəsində isə dilçilikdə evfemizm adlanan nitqin rəvanlığına və incəliyinə xidmət edən dil sahəsi meydana çıxmışdır.

Evfemizmlər üzərində aparığımız tədqiqat və araşdırmalar daha çox məfhumun izah edilməsi, yenidən adlandırılması, kəlimə və mənə baxımından təhlil olunması formasındadır. Bu dil vasitələri haqqında bu günə qədər əcnəbi alimlərdən fərqli olaraq Azərbaycan dilçiləri təəssüf ki, yetirincə araşdırılmalar aparmamış və öz tədqiqatlarında bu mövzuya geniş yer verməmişlər.

Hamıya məlumdur ki, ədəbiyyatımızın görkəmli yazarlarından biri Məmməd Səid Ordubadidir. Danılmaz faktdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatının, o cümlədən Azərbaycan dilinin inkişaf edib formalaşmasında Məmməd Səid Ordubadinin yaradıcılığı əvəzsiz rol oynamışdır. Evfemizmlərlə zəngin olan Məmməd Səid Ordubadinin əsərlərinin dilində təhlillər aparmaq olduqca önəmli və zəruridir.

Mövzunun aktuallığı. Evfemizmlər, onların işlənmə yerləri ümumi dilçiliyin yeni və bir o qədər də maraqlı problemlərindəndir. Lakin təəssüflər olsun ki, Azərbaycan dilçiliyində evfemizmlər, onların təsnifi və tədqiqi ilə bağlı məsələlər demək olar ki araşdırılmamışdır. Bu istiqamətdə yalnız bəzi tədqiqatçıların əsərlərində tabu hadisəsi, sinonimlər və başqa dilçilik mövzularının fonunda araşdırma aparıldığı müşahidə edilir. Yalnız Z.Əhmədova “İngilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji evfemizmlər” adlı tədqiqat işində müəyyən qədər efemizmlərlə bağlı araşdırma aparmışdır. Həmçinin Ş.Qocayeva “Dildə tabu hadisəsi” adlı elmi işində tabularla yanaşı evfemizmlər mövzsuna da yer vermişdir. Azərbaycan görkəmli şair və yazıçıların əsərlərində efemizmlərin işlənmə dərəcəsi, onların üslubi xüsusiyyətləri, dilimizin leksik bazasının zənginləşdirilməsində onların rolu və s. problemlər isə ümumiyyətlə tədqiqata cəlb edilməmişdir. Bu məqsədlə M.S.Ordubadinin əsərlərinin dilində efemizmlərin araşdırılması probleminin öyrənilməsinə müraciət olunmuşdur. Şair və yazıçılarımızın əsərlərində efemizmlərin işlənməsinin öyrənilməsi və dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi baxımından tədqiqata cəlb olunmuş mövzu aktualıq kəsb edir.

Evfemizmlər dilin leksik bazasını, lüğət tərkibini zənginləşdirərək onun gözəlləşməsinə xidmət etdiyini nəzərə alsaq M.S.Ordubadinin əsərlərinin dilində efemizmlərin araşdırılması və lüğət tərkibinə daxil edilməsi də dilimizin leksik bazasının, söz ehtiyatının zənginləşməsinə səbəb olacaqdır. Mövzu müasir azərbaycan dilçiliyinin inkişafında imkanlarının nəzərə alınması baxımından mühüm aktualıq kəsb edir.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi. Tədqiqat işi ilə bağlı araşdırma apararkən müxtəlif alimlərin evfemizm dil məsələsi ilə bağlı müxtəlif yanaşma tərziləri ilə qarşılaşdıq. V.P. Moskvın, A.A.Xalanskaya, V.V.Panin, .K.Zelenin, V.Xavern, Ç.Keyni, A.M.Kasev, X.Nurp, A.C.Kurkiyev, B.A.Larin, A.A.Xapanskaya kimi dilçi alimlərin kitablarında, türk dünyasından türkmən, qazax, özbək dilçilərinin əsərlərində, həmçinin Azərbaycan dilçiliyində Şükufə Kamran qızı Qocayevanın “Dildə Tabu hadisəsi”, Zemfira Rafik qızı Əhmədova “İngilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji evfemizmlər” elmi əsərində, bir sıra müəlliflərin məqalələrində

evfemizmlərlə bağlı məlumatlar əksini tapmışdır. Tədqiqatımız zamanı evfemizmlər adlı sosiolinqvistik anlayışın detallı və ətraflı araşdırılmaması, dilçiliyimizdə ona səthi şəkildə yanaşılması qənaətinə gəldik.

Məmməd Səid Ordubadinin əsərlərinin dilində evfemizmlər mövzusu yeni, dilçiliyimizdə demək olar ki, araşdırılmamış mövzudur. Ədibin dilinin səlis, axıcı olması bizim onun əsərlərinin üzərində linqvistik tədqiqat aparmağımıza səbəb olmuşdur. Onun bir sıra kiçik həcmli əsərləri- hekayə, felyeton, məqalə, oçerkləri ilə bərabər, iri həcmli əsərləri də vardır. Bunlar “İki cocuğun Avropa səyahəti”, “Kiçik şəhər”, “Gənc çekistlər”, “Təzə adam”, “Qılinc və qələm” “Dumanlı Təbriz” romanlarıdır. Bu tədqiqat işimiz müəllifin “Qılinc və qələm”, “ Qanlı illər” , “Dumanlı Təbriz” əsərlərinin üzərində aparılmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədi Məmməd Səid Ordubadinin əsərlərində evfemizmlərin müəyyənləşdirilməsi və onların linqvistik təhlilə cəlb olunmasıdır.

Tədqiqat işində qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin icrası nəzərdə tutulur.

- Evfemizmlərin mahiyyətini, yaranma yollarını araşdırmaq;
- Evfemizmlərin müəyyən olunma meyarları;
- Evfemizmlərin linqvistik hadisə kimi;
- Evfemizmlərin xüsusiyyətləri;
- Evfemizmlərin termininin mövcud tərifləri
- M.S.Ordubadinin əsərlərində evfemizmlərin üslubi xüsusiyyətləri;
- M.S.Ordubadinin əsərlərində frazeoloji birləşmələrin evfemistik funksiyaları;

Tədqiqat işinin obyekt müasir Azərbaycan dilində mövcud olan efemizmlərdir.

Tədqiqat işinin predmeti M.S.Ordubadinin əsərlərində evfemizmlərin öyrənilməsidir.

Tədqiqat işinin nəzəri metodoloji bazası. Tədqiqat işinin nəzəri bazası bir sıra Azərbaycan, rus, türk ingilis dilində olan elmi ədəbiyyatlardan - dissertasiya, avtoreferat, elmi məqalələrdən, jurnallardan, lüğətlərlərdən, müxtəlif internet

saytlarından, M.S.Ordubadinin əsərləri olan bədii kitablarından ibarətdir. Elmi işdə tədqiqat metodları kimi-tarixi təhlil metodu və təsviri-analitik metodların istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin elmi yeniliyindən danışarkən qeyd etməliyik ki, evfemizmlərin bədii əsərlər üzərində araşdırılması və təhlil olunması Azərbaycan dilçiliyinin əsas diqqət mərkəzində olmamışdır. Həmçinin Məmməd Səid Ordubadinin əsərləri ilk dəfə biz tərəfindən evfemistik dil vasitələri baxımından tədqiqata cəlb edilmişdir. Dissertasiyada M.S.Ordubadinin əsərlərinin mətnlərində işlənən evfemizmlərin semantik baxımından təhlil olunmasına geniş verilmişdir.

Dissertasiyanın elmi və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işində əsas tədqiqat obyekti olan evfemizmlərin etimologiyası, yaranması yolları, müxtəlif meyarlara görə təsnifatı, ən əsası mahiyyəti aydınlaşdırılmışdır. Tədqiqatın elmi əhəmiyyəti ondan ibarət ki, tədqiqat işimizlə Azərbaycan dilçiliyində bir sonrakı evfemizmlərlə bağlı tədqiqatların aparılması zamanı əsaslı material və faydalı məlumatlar bazası daha da artmışdır.

Dissertasiyanın praktiki əhəmiyyəti isə bu tədqiqatın təkcə nəzəri məsələlərə deyil, həmçinin praktiki tətbiqə də yer verməyindədir. Beləliklə tədqiqat işinin birinci fəslə nəzəri, ikinci fəslə praktiki xarakter daşıyır. Dissertasiyada M.S.Ordubadinin əsərlərinin dilində işlətdiyi söz, ifadələr fonunda evfemizmlər aşkarlanaraq onların funksionallığından bəhs olunmuşdur. Elmi araşdırmanın əhəmiyyəti M.S.Ordubadinin əsərlərindəki evfemizmlərin aşkarlanması və Azərbaycan dilinin leksik bazasının zənginləşməsinə xidmət etməsidir.

İşin aprobasiyası. Tədqiqat işinin aprobasiyası Azərbaycan Dillər Universitetinin “Azərbaycan dilçiliyi” kafedrasında baş tutmuşdur. Tədqiqat işinin mövzusu ilə bağlı Azərbaycan Dillər Universitetinin “Gənc tədqiqatçıların elmi əsərləri” (2022) jurnalında “ M.s.Ordubadinin “Qılınc və qələm” əsərində evfemizmlər ” adlı məqalə çapdan çıxmışdır.

Dissertasiyanın strukturu. Tədqiqat işi giriş, iki fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyada birinci fəsil dörd paragrafı, ikinci fəsil isə iki paragrafı əhatə edir.

I FƏSİL. EVFEMİZM LİŦQVİSTİK HADİSƏ KİMİ

1.1.Evfemizmlərdən istifadənin mahiyyəti və motivləri.

Evfemizm mürəkkəb, universal, kommunikativ hadisə olub, öz strukturuna görə cəmiyyətin inkişaf tarixində mühüm rol oynayan çoxşaxəli linqvistik hadisədir. Nitqimizin daha gözəl, ahəngdar və nəzakətli olmasına kömək edən və dilçilik kimi böyük elm sahəsində diqqətləri özünə çəkən ən önəmli dil hadisəsilərindən biri də evfemizmlərdir. Ensiklopedik lüğətlərə əsasən, evfemizmlər adlı ədəbi sözlər “kobud, eybəcər hesab edilən və ya deməyə qadağan olunan obyektlər, anlayışları başqa sözlərlə daha uyğun izah etmək” deməkdir.

Nitqdə ünsiyyət zamanı müraciət edilən hər bir söz, cümlə, birləşmə, ifadə, söyləmə kommunikasiya iştirakçısının qarşı tərəfə, dinləyiciyə təsiri məqsədilə işlədilir. Bu zaman maraqlı sual ortaya çıxır. Bəs o zaman, insanlar evfemizmləri nə üçün işlədir və onlara tez-tez müraciət edirlər? Evfemizmlərin tətbiq edilməsi müəyyən linqvistik məqsədlərlə bağlı hesab olunur. Bəzən dildə disfemizmlərin, o cümlədən tabuların tətbiq edilməsi xoşagəlməz, mənfi əhval-ruhiyyə yarada bilər. Eyni obyekt, eyni hadisə dildə hansı vasitələrlə, nə tərzdə ifadə edilməsindən asılı olaraq müxtəlif təsir qüvvəsinə malik ola bilər. Məlumdur ki, sözlər, ifadələr ünsiyyət iştirakçılarının şüurunda sevinc və rahatlıq gətirən müsbət hisslərin yaranmasına səbəb olmaya da bilər. Məhz evfemizmlərin yaranması və əmələ gəlməsi pis təsirin - stress, əzab, kədərin aradan qaldırılması, ünsiyyətin məqsədinin maneəsiz həyata keçirilməsi ilə şərtlənir.

Müəyyən bir hadisəni, situasiyanı qorxulu və ya sakit şəkildə çatdıran iki şəxsin işlətdiyi cümlələr və ifadələrə baxsaq aralarında nə qədər fərq olduğunu görə bilərik. Deyiliş tərz, üslubu, sözlərdən yerli-yerində, düzgün istifadə, bunların hamısı qarşı tərəfdə hansı hisslərin yaranacağından əvvəldən xəbər verir.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, ali varlıq olan insanın məşğul olduğu demək olar ki bütün sahələrdə onun köməyinə çatan söz insanlarda müxtəlif- həm müsbət, həm mənfi hisslərin, əhval-ruhiyyənin yaranmasına səbəb olur.

Bu termin ilk dəfə İngilis kapitanı C. Kuk tərəfindən 1777-ci ildə Tonqa adasında mədəniyyət və elm sahəsinə gətirilmişdir. XIX əsrdən bu dil hadisəsi xalqların mədəni vəziyyətinin, kultural səviyyəsinin geniş öyrənilməsi ilə bağlı olaraq araşdırılmağa başlanmışdır. Aparılmış tədqiqatlara əsasən, deyə bilərik ki, nitqdə evfemizmlər tabulardan daha sonra formalaşmış və inkişaf etmişdir. C. Frezer və D.K. Zelenin, Meyer adlı etnoqraf da bu dil problemini ilk dəfə tədqiq etmişlər. J. Frazer əsərində bütün dünya dillərində, mədəniyyətlərində yer alan tabu və evfemizmləri hər baxımdan-onların növləri, yaranma səbəbləri, nəticəsi, buna uyğun inanclar və s. problemləri ortaya qoyaraq incələmişdir. D. K. Zelenin isə Şərqi Avropa və Şimali Asiya ərazilərində yaşayan xalqların mədəniyyətlərində, dillərində var olan tabu və evfemizmləri araşdırmışlar. İ. Lauda Cirtautas, N. A. Baskakov, N. Direnkova, Ş. Ç. Sat, E. E. Reçitskaya və başqa alimlər yazmış olduqları məqalələrdə türk xalqlarında insan, heyvan adları və qadınların dilində işlənməkdə olan evfemizmləri tədqiq edib araşdırmışlar.

“Tabu polinez sözüdür, ta ünsürü “qadağan etmək”, bu isə “bütövlükdə, tamamilə” deməkdir. Həmin ifadə nitqdə istifadəsi qadağan hesab edilən söz və ifadə anlamında işlədilir.” [11, s.8] C. Frezer qeyd edir ki, ibtidai xalqlar arasında tabuların yaranması mifoloji inanclar və qadağalarla bağlıdır. Bəzi heyvan adları, bədən üzvləri, yemək, içki, xəstəlik adları, dinlə bağlı anlayışlar, həmçinin bəzi situasiya və proseslərlə bağlı feillər nitqdə istifadəsi nəzakətsiz sayılan sözlərə - tabulara daxildir.

Tabu anlayışı ta qədim dövrlərdən insanların bir-birinə olan kobud davranışları, qəzəb hissi, xalqların və mədəniyyətlərin diferensiallaşması hadisəsi əsasında yaranmışdır. Lakin evfemizmlər isə tabu hadisəsinin əksinə cəmiyyət üzvlərinin bir-birinə nəzakətli, mədəni münasibətinin, hörmət hissini əsasında formalaşır. Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, cəmiyyətdən cəmiyyətə, həmçinin bir zaman dilimindən digər zaman dilimizə keçdikcə evfemizmlər dəyişə bilir. Hətta bəzən bir sıra sözlər

zaman keçdikcə öz evfemistik xarakterini itirir və əsl, alt qatdakı mənası ortaya çıxar bilir.

Tabu və evfemizmlər ilk növbədə ailə mühitində yaranıb meydana gəlmişdir. Cəmiyyətin özəyini təşkil edən ailə məfhumu çərçivəsində evlənmək, doğulmaq, ölmək kimi anlayışlarla bağlı tabu və evfemizmlər işləkliyini qədim dövrlərdən bu günə kimi saxlayır.

D. K. Zelenin vurğulayıb ki, ən qədim tabu sözləri qədim ovçuların insanların gündəlik həyatda heyvanlarla üzləşmək təhlükəsindən qorunmaq istəyi nəticəsində yaranıb və bu sonradan müxtəlif tilsim və miflərə çevrilmişdir. Onun yazılarında qeyd olunur ki, məhz qadınlar müxtəlif kateqoriyalı ruhlara - ölümlər, heyvanların ruhlarına və çobanlar üçün xüsusilə təhlükəli olan canavar və ilan kimi heyvanlara, xəstəliklərə tabu tətbiq etməyə başladılar.

“Tabu cəmiyyətdə geniş yayılmış anlayışdır. Tabunun formalaşdırdığı psixologiya təkcə dini sahədə deyil, həmçinin cəmiyyətin ruhu ictimai həyatının bütün sahələrində-hüquqda, mədəniyyətdə, hətta elmdə də özünü büruzə verirdi. Tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş faktlara əsasən, deyə bilərik ki, evfemizmlərin yaranmasına səbəb tabu hadisəsi olmuşdur.” [6, s.7]

Evfemizmlərin əsasında söz və frazeoloji birləşmələr durur, onlar vasitəsilə formalaşırlar. Evfemizmlərlə yanaşı, dildə disfemizmlərdən də istifadə olunur. Disfemiz ifadəsi yunanca ‘dys’ δυσ: heç/pis və ‘pheme’ φήμη: danışmaq sözlərindəm gəlmişdir.

Disfemizmlər evfemizmin əksi kimi yaranmışdır. Lakin tabualr kobud mənə kəsb etdiyindən disfemizm olsa da, bütün disfemizmlər tabulardan ibarət deyildir.

Məsələn, cəhənnəmə vasil olmaq - ölmək, rədd olmaq - getmək və s. misallar tabu yox, disfemizmdir.

Disfemizmlər evfemizmlərin əksi kimi yaranmışdır. Əslində disfemizmlər tabu olsalar da mənanı sərt, kobud, mənfi şəkildə və daha təsirli ifadə edə bilər. Disfemizmlərdə üslubi modallıq və subyektiv münasibət daha güclü olur. Məsələn, ingilis dilində to go to hell (cəhənnəmə vasil olmaq(ölmək)), go away (rədd olmaq(getmək)) və s. misallar tabu yox, disfemizmdir.

“Amma disfemizm anlamını tabu anlamı ilə əvəz etmək olmaz. Ayrılıqda tabu disfemizm deyildir, lakin sosio-mədəni, qəti etik normaya uyğun gəlməməsi qismində çıxış edir, belə ki, tabu həm evfemiya, həm də disfemiyanın yaranmasının əsası kimi çıxış edə bilər. Qeyd etməliyik ki, disfemizm diskursiv-kontekstual hadisədir: söz diskursun müəyyən vəziyyətlərində disfemizmə çevrilir, özü özlüyündə o, sadəcə aşağı səviyyəli və ya tabulaşmış leksika hesab olunur. Bütövlükdə, tabunu disfemizmin fəaliyyəti üçün əsas kimi qiymətləndirməmək olmaz. Disfemiyaya xas olan səciyyəvi xüsusiyyət denotatın saxlanılmasından ibarətdir, yəni dəyişiklik prosesi konnotativ komponentdə baş verir. Disfemiya halında denotat həm mənfi, həm də neytral ola bilər.

“Beləliklə, evfemizm və disfemizm prosesləri dildə və nitqdə yeri olan 2 əks tendensiya: nitqin mənfi ekspressivliyinin yumşaldılması, onun maskalanması və ifadənin kobudlaşması, mənfi ekspressiyanın güclənməsi hesab olunur. Kobud sözlərin sabit əvəzləyicisi və individual-kontekstual ifadələr hesab olunan evfemizmlər bu halda həmçinin okkazional yaranmalar və daimi mənaya malik olan disfemizmlərlə bağlıdır.” [6, s.11]

“Evfemizm və disfemizmin əlamətləri onları başqa hadisələrin əlamətlərindən ayırmağa imkan verir. Slenq sözlərlə ifadə olunan evfemizmləri və ya onları slenqin özündən fərqləndirmək lazımdır, çünki bəzən slenqlərə xas neqativ denotatlı peyorasiyaya baxmayaraq, assosiativ melorasiyaya da rast gəlmək olar ki, bu da evfemizm-slenqizmdir. Slenq termini müasir ingilis dili meyarlarından və istifadə dairəsindən aşağı olan bütün qeyri-rəsmi sözlərə aid edildiyindən fikir ayrılığına səbəb olur. Bir çox dil daşıyıcıları tərəfindən şifahi, xüsusən də qeyri-rəsmi ünsiyyətdə istifadə edilən slenqlər son dərəcədə emosional və ifadəli sözlərdir. Beləliklə, neqativ pragmatik effekti neytrallaşdırmaq məqsədilə mənfi çalarlı sözləri parafrazlaşdıran və evfemizmə xas olan yumşaltma funksiyalı slenq ifadələr istifadə olunur. Məsələn: toilet yəni tualet əvəzinə the little house, aunt's closet, yəni ayaq yolu, su başı və s. İfadəni yumşaltmağa və xoşa gəlməz məzmunu gizlətməyə imkan verməyən, lakin danışan tərəfindən ifadəni daha ekspressiv çalarlı etmək üçün vərdiş halında istifadə olunan ifadələr məhz slenqlə ifadə olunur. Disfemizmlərin kobud

ifadələri bildirməsinə baxmayaraq, vulqarizm və slenqi disfemizmdən fərqləndirmək problemi yaranır. Bu halda differensiyanın əsas kriteriyası bu vahidlərin kommunikativ məqsədindən ibarətdir. Slenq və vulqarizmlərin istifadəsi vərdiş halını almışdır və danışan onların nə bildirdiyi haqda düşünmür və ya onları həddən artıq formal olmamaq üçün, kimi isə təqlid etmək məqsədilə istifadə edir. Disfemizm isə danışan tərəfindən bilərəkdən müəyyən situasiyaya uyğun eyni denotatın daha yumşaldılmış adının olması şərtilə istifadə olunur. Vulqarizmlə ifadə olunmuş disfemizm neqativ praqmatik effekti gücləndirir.” [6, s.8]

Bəzi alimlər evfemizmlə disfemizmin əks yox, sinonim olduğunu vurğulayırlar. Lakin bizim fikrimizcə, işarə olunan, ifadə olunan obyekt baxımından eyni olmasına, eyniyyət təşkil etməsinə baxmayaraq bu iki məfhum adından da göründüyü kimi bir-birinə "dis"-əks mənə ehtiva edirlər. Disfemizm və evfemizm sanki iki müxtəlif xarakterli insan tipləridir. Heç təsadüfi deyildir ki, insanların bir qismi disfemizmə daha çox müraciət edərsə, digər qismi evfemizmləri nitqində işlətməyə üstünlük verir. Məsələn iki şəxs eyni bədbəxt hadisə və ya ölüm xəbərini verərkən işlətdiyi ifadələr onların mədəni niyyətini, hətta xarakterik xüsusiyyətlərini , yəni mərhəmətli və ya kobud insan olmasını aydın şəkildə aşkara çıxara bilər:

1. O, dünən **gorbagor** oldu.
2. O, dünən **Allahın dərgahına qovuşdu.**

Heç təsadüfi deyildir ki, evfemistik təsir yaradan hər bir leksik vahidin ilk növbədə öz ilkin, əsas, müstəqil, başlıca, asılı olmayan mənası vardır. Lakin biz onları evfemizm kimi işlətmək istədikdə söz, ifadə və sözləmlər öz müstəqil mənasından başqa əlavə mənə kəsb etməyə başlayır. Bir sözlə evfemizmlər dolayı yolla, mənə dəyişikliyi yolu ilə yaranır. Çox təbiidir ki, yaranan və sözə, ifadəyə “yapışan” yeni mənə dil istifadəçiləri tərəfindən asan və sürətli başa düşülüb anlaşılmayacaqdır. Lakin vaxt ötdükcə həmin evfemistik təsir yaradan ifadələr, ibarələr qəlibləşərək hamı tərəfindən asanlıqla qavranılıb qəbul edilməyə anlaşılmğa başlayır. Əlavə olaraq bir faktı da qeyd etmək istərdik ki, öz mənasından əlavə mənə kəsb edən evfemistik leksik vahidlər, əsasən, cümlə, mətn, diskurs daxilində, onlardan çıxan mənaya uyğun olaraq məzmun cəhətdən daha aydın olur.

Bu maraqlı faktı da qeyd edək ki, O.Yespersenin araşdırmalarına əsasən qadınlar ünsiyyət zamanı kişilərə nisbətən daha çox evfemizmlərə müraciət edirlər. O həmçinin öz əsərlərindən birində qadınların nəinki evfemizmlərdən istifadə etdiyini, hətta evfemizmlərin çoxunu nitqə gətirən və məhz yaradanın da qadınlar olduğunu vurğulayır. Alim bunu qadınların nitq davranışının, dilin inkişafının səciyyəvi cəhətləri ilə əlaqələndirir. [40, s.58] Daha bir tədqiqatçı alim P.Tradqil bu ideyaya dəstək olaraq, qadınların dilinin daha nəzakətli, ədəbli, kobudluqdan kənar ifadələrlə əhatə olunduğunu və buna görə də üslubi evfemizmlərdən daha çox istifadə etdiyini irəli sürür. [42, 105]

Alimin fikirlərinə görə, qadınlar cəmiyyətdəki öz sosial statuslarına uyğun olaraq, ehtiyac və zərurət etibarı ilə evfemizmlərdən istifadə edirlər. Bu sosial statusa qadının ilk növbədə analıq vəzifəsi aiddir. Evfemizmə olan bu ehtiyacı onların tərbiyəçi kimi uşağa tərbiyə verməsi, düzgün danışmaq qaydalarını, aid olduğu mədəniyyətin özəlliklərini, nitq normalarını aşılması ilə izah edə bilərik. Bundan belə qənaəətə gəlirik ki, qadınlar bu cür dil vasitələrindən öz statuslarını vurğulamaq üçün istifadə edirlər.

Evfemizmlər ədəbi dildə təhqiredici və ya xoşagəlməz sayılan ilkin mənasını əvəz edərək birbaşa mənasını gizlətməyə qadir olan "kamuflyaj" rolunda çıxış edirlər. Bu sözlər nətiqlər tərəfindən potensial arzuolunmaz təsiri azaltmaq üçün istifadə olunur. Bu isə ünsiyyətdə ictimai harmoniyanı qorumağa və qərəzsiz söz və ifadələrdən qaçmağa imkan verir.

Evfemizmlərin istifadəsi aşağıdakı qruplara bölünə bilən motivlərə əsaslanır:

- 1) Qorxu hissindən qaynaqlanan dini evfemizmlər
- 2) Ədəb qaydalarından qaynaqlanan mənəvi evfemizmlər
- 3) Nəzakətlə bağlı etiket evfemizmləri
- 4) Gizli evfemizmlər
- 5) Alicənablıqdan qaynaqlanan evfemizmlər.

Gizli evfemizmlər bəzən nəzakət motivləri ilə əlaqədar yarana bilər. Belə ki onlar ictimai yerlərdə deyilməsi uyğun görülməyən, dildə istifadəsi etik dəyərlərdən

uzaq olan sözlərin işlədilməsi üçün mənanı birbaşa deyil, örtülü, gizli ifadə edən sözlərdir.

Bədən üzvləri ilə bağlı olan evfemizmləri gizlin evfemizmlər aid edə bilərik. İnsanın bədən üzvlərinin birbaşa adını səsləndirmək və ya yazıda yazmaq etik çərçivədən kənar olduğuna görə bu sözləri ifadə etmək istədikdə xüsusilə latınca adları ilə verilir. Bu zaman çox aydın məsələdir ki, bu ifadələri yalnız mütəxəssislər daha yaxşı anlayırlar. Lakin belə əvəzlənmə vasitəsilə nəzərdə tutulan həmin orqanların gizliliyi müəyyən dərəcə də mühafizə edilmiş olur.

Beləliklə, insan evfemizmlər vasitəsilə əxlaqi və etik standartlara riayət edir, nəzakət göstərir, ideoloji nəzarəti həyata keçirir, həmçinin kütləvi şüurla dinləyən tərəfi manipulyasiya edə bilir.

“Evfemizmin dildə işlənməsinin bir sıra səbəbləri vardır:

1. Xürafat, mövhumat və zehniyyətlə bağlı olanlar.
2. Sosial və mənəvi tabular
3. Təhqiredici sözlər.
4. Xoşagəlməz xəbərlər, yeniliklər.

Evfemizmlərin başlıca funksiyası tabuları əvəz etməsi, həmçinin psixoloji motivləşməni təqdim etməkdir.” [11, s. 111]

Danışığ mühitində dinləyənlərin zərər görməməsi, pis hiss etməməsi üçün söylənən sözlər-evfemizmlər vardır. İnsanların bir-birinə sağlamlıq diləmələri də bununla əlaqədar ola bilər. Bir hadisə və işin nəticəsinin həmin adamın düşüncəsinə, yanaşma şəklinə görə olacağına inam geniş yayılmışdır. Buna görə də bu situasiyada hadisələri xeyrə yozmaq, özü və qarşısındakı insan üçün xeyir diləmək istəyi yaranır. Məsələn: Ağzından yel alsın (söylədiyiniz mənfi ehtimal həyat keçməsin), Allah göstərməsin, xeyirlisi olsun, sağlıq olsun və s.

Özünəməxsus tarixi, sosial, mədəni, linqvistik və psixoloji spesifik xüsusiyyətləri olan bu söz qrupunun-evfemizmlərin öyrənilməsi və təhlili bu elmi işin əsas məqsədlərindən biridir

Bu dil hadisəsi mədəniyyətin, kommunikasiyanın, elmin inkişafının önəmli nəticəsi kimi insanların nitqində istifadə edilməkdədir.

“Əldə olunmuş elmi araşdırmalara əsasən, evfemizm ilk dəfə 1656-81-ci ildə Blounto-nın “Blount Glob” lüğətində işlədilmişdir. Həmin lüğətdə göstərilir ki, “evfemizm” pis, xoşa gəlməyən sözlərin yaxşı, xoşa gələn sözlərlə verilməsi deməkdir. Kobud sözlər əvəzinə yumşaq ifadələr işlətmək evfemizmin əsasını təşkil edir.” [4, s. 241]

Bir çox tədqiqatçılar tərəfindən “evfemizm” termininin etimologiyası araşdırılmışdır. “Eupheme” etimoloji cəhətdən haqqında danışılması və ya adının çəkilməsi namünasib sayılan dini məfhumların yerinə işlənən söz və birləşmələrə deyilirdi, başqa sözlə, kafir danışığının (blaspheme) əksi demək idi. Bu terminin mənşəyini, haradan qaynaqlandığını araşdırdıqda ilkin mərhələdə dini qadağaların və onlarla bağlı sözlərin yarandığını, daha sonra ona uyğun olaraq əks sözlərin yaranmasına ehtiyac olduğunu, beləliklə, bunun nəticəsində evfemizmlərin, bu anlayışın formalaşdığını görə bilərik. Bu gün araşdırmalar ən qədim evfemizmlərin çoxtanrılıq dövründən təkətanrılıq dövrünə keçid zamanı səslənməsi yasaq elan edilmiş olan ilahların adları olduğunu təsdiq edir.

Biz tabulardan məişət üslubunda daha çox istifadə olunduğunun şahidi oluruq. Lakin evfemizmlər isə , əksinə, özünü ədəbi dildə daha çox göstərir. Bu sözlər sosial və mədəni xüsusiyyətlərin daşıyıcısıdır. Dil cəmiyyətlə sıx bağlı olduğu kimi dil hadisəsi olan evfemizmlər də cəmiyyətlərdən təşkil olunan xalqların yaratdığı kultural spesifik müxtəlifliklərlə də bağlıdır.

Bu gün müasir dünya dilçiliyində bəzi etnosların nümayəndələri bir-birini çox zaman adla yox, ləqəblə çağırır. Belə fərqli dil əlamətinin daşıyıcılarından biri Axısqa türkləridir. Onlar bir-birilərinə öz isimləri ilə deyil, ləqəblə müraciət edərək şər qüvvələri özlərindən uzaqlaşdırdıqlarını, ibtidai təfəkkürün məhsulu olan magik anlayışlardan qorunduqlarını düşünürlər.

Evfemizmlərdən bəzisi “ölüm” anlayışı ilə bağlıdır. Azərbaycan dilində “öldü” əvəzinə *dünyasını dəyişdi, rəhmətə getdi, canını tapşır, həyatla vidalaşdı, gözlərini əbədi yumdu* kimi ifadələr işlədilir. Bunlar hamısı nitqin daha expressiv olmasına və deyimin yumşaldılmasına yönəlmişdir.

Metaforlar əsasında yaranan evfemistik ifadələr ünsiyyət zamanı geniş istifadə olunur. Məsələn; Nənəmin *beli bükülmüş* , *saçlarına dən düşmüşdü*. Az yaşı olsa da, qardaşımın birçəyi ağarmışdı. Oğlunun yaxşı xəbərini eşidəndən sonra babamın *gözünə işıq gəlmişdi*.

“Göründüyü kimi, evfemizmlər tabunun - kobud sözlərin nəzakətlik ehtiva edən qarşılığı kimi ortaya çıxır. Təhqiredici ekspressiya evfemizmlər vasitəsilə müsbət, münasib ekspressiya ilə əvəz edilir.” [11, s. 50]

1.2 Evfemizmlərin təyini və xüsusiyyətləri.

Evfemizm anlayışı pragmatika, sosiolinqvistika və leksikologiya kimi elm sahələrində tədqiq olunmuşdur. Bir sıra dil vasitələrinin toplusu hesab edilən evfemistik dil prosesi linqvokulturoloji mahiyyət də daşıyır. Evfemizmin araşdırılması hal-hazırda dilçilikdə əsas gündəmdə olan linqvistik problemlərdən biridir, çünki evfemizmlərin nitqdəki kobud, nalayiq, xoşagəlməz kolorita malik olan sözləri və ya ifadələri əvəz edən anlayış kimi formalaşması son dərəcə intensiv gedən bir prosesdir. Müasir müəlliflər tərəfindən bədii əsərlərdə evfemistik vahidlərdən geniş istifadə olunması, leksikoqrafik işin aktivləşməsi bunu, yəni evfemizmlərin öyrənilməsinin geniş və kütləvi bir hal almasını sübut edən başlıca amillərdəndir.

Dilçilik ədəbiyyatında “evfemizm” anlayışının kifayət qədər tərifləri var. Bu təriflərin çoxu nəzərdən keçirilən bu dil hadisəsinin mahiyyətini əskiltmir, əksinə daha da ətraflı izah edərək aydınlaşdırır, müxtəlif funksiyaları əks etdirir. Alimlərin araşdırılmaları nəticəsində gəldikləri qənaətə əsaslanan bu təriflər bəzən ziddiyyət təşkil edir və aydınlaşdırma tələb edir.

Bir sıra tədqiqatçılar evfemizmə dar bir yanaşmanın tərəfdarıdır. Onlar yalnız olaraq evfemizm kateqoriyasına daxil olan söz və ifadələrin böyük bir hissəsini xaric edirlər. Digər qrup tədqiqatçılar isə əksinə, anlayışa geniş aspektdən yanaşmaya əsaslanaraq evfemistik adlandırmalara sərt ifadə və deyimləri yumşaltmaq üçün çoxsaylı linqvistik vasitələri aid edirlər.

Evfemizmə aid müxtəlif tərifləri və yanaşmaları təhlil edək və bu dil faktına öz baxışımızı geniş şəkildə bildirmək üçün evfemizm anlayışını müxtəlif mövqelərdən nəzərdən keçirək.

Dilçilik elmində evfemizm hadisəsinin tədqiqinin başlanğıcını Ş.Bali, E.Benveniste, S.Vidlak, İ.R. Galperin, Ch. Caney, B.A. Larin, G. Paul alimlər qoymuşdur. Bundan əlavə V.I. Zabotkina, V.P. Moskvın, E.I. Şeyqal və xarici C. Nieman, H. Rawson, K. Silver, R.V. Tutucu kimi tədqiqatçılar da bu mövzu ətrafında geniş araşdırmalar aparmışdır.

Linqvistik ədəbiyyatda bu dil hadisəsi-evfemizm haqqında ümumi fikir tapmaq çətin bir məsələdir.

Rus dilçiləri V. İ. Karasik və İ. T. Kasavin evfemizmi üç cəhəti - sosial, psixoloji və müvafiq olaraq linqvistik cəhətləri özündə cəmləşdirən mürəkkəb dil hadisəsi hesab edirlər. Bu tədqiqatçılar yekdilliklə bildirirlər ki, cəmiyyətin inkişafı ilə yanaşı cəmiyyətin sosial və ümumi dil reallıqları, onlarla bərabər olaraq evfemizmlərin leksik-semantik kateqoriyalarının təbiəti də dəyişərək inkişaf edir.

R. A. Budaqov isə evfemizmləri şifahi “yumşaltmalar” kimi şərh edir. Alimə görə, onların nitqdə meydana çıxmasının səbəbi təkcə qədim tabu fenomeni deyil, müxtəlif sözlərin ucadan səsləndirilməsinə xas qadağalar və obyektlərə məxsus kobud mənanın gizlədilməsi, həm də daxili psixoloji motivlərdir.

N. B. Meçkovskaya isə evfemizmləri müasir mədəniyyətlərdə ümumi qəbul olunmuş ədəb-ərkanı pozan sərt ifadələr olan tabu sözlərin əvəzi hesab edir.

Tədqiqata əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, XX əsrdə rus dilçiliyində nitqin evfemləşdirilməsinin leksik fenomeninin öyrənilməsi üçün əsaslar formalaşdı. Daha sonra XXI əsrin əvvəllərində evfemistik dil məsələlərinə əhəmiyyətli şəkildə elmi maraqlar gücləndi və elmi jurnal və kitablarda xeyli sayda bu problemə həsr olunmuş monoqrafiyaların və leksikoqrafik əsərlərin nəşrinə başlanıldı.

Evfemizmlərin təbiətinin çoxölçülülüyü və dinamikliyi geniş çeşidli leksik və qrammatik formalar, müxtəlif üslubi rənglər, emosional neytrallıq və evfemistik rəngarənglik yaradır.

O.S. Axmanovanın redaktoru olduğu dilçilik terminləri lüğətində evfemizmi obyektin gizli, dolayı yolla, yumşaldılmış şəkildə, nəzakətli təyin edilməsindən ibarət üslubi məcaz kimi müəyyən edilir [12, s. 30]

Tədqiqatçı İ.R. Qalper evfemizmi artıq öz mənası olan, lakin kobud, xoşagəlməz, nalayiq hesab edilən söz və ya ifadə kimi hesab edir. [36, s. 19]

V.Maslova yazır ki, bizə tabu yox evfemizm gərəkdir, biz qadağan olunmuş sözləri, ifadələri dilimizə gətirməməliyik. Biz eyni mənanı nisbətən geniş tərzdə, mədəni tərzdə verməyi planlaşdırmalıyıq. Bu tabunun əvəzinə perifrazlardan istifadəni genişləndirir.

L.L. Nelyubin iddia edir ki, danışan bir sözü və ya ifadəni arzu olunmaz, çox sərt və ya kifayət qədər nəzakətli hesab etmirsə, onu müəyyən vəziyyətə uyğun olaraq dəyişdirmək lazımdır.

Evfemizmin təxminən oxşar təfsirini D. E. Rozental vermişdir. O, evfemizmi kobud söz əvəzinə daha yumşaq söz və ya ifadənin istifadəsi kimi xarakterizə edir. (Rosenthal, 1990).

K. Allan və K. Barric evfemizmi mənadakı mümkün əlamət itkisinin qarşısını almaq üçün natiq, auditoriya, ya da hər hansı üçüncü şəxs tərəfindən daha az üstünlük verilən ifadəyə alternativ kimi istifadə olunan söz və ya ifadə kimi qəbul edir.

A. Katsev evfemizmi əxlaqi və ya dini motivləri canlandırma bilən biabırçı, dəhşətli və ya iyrənc adların yumşaldıcı dolayı əvəzi kimi müəyyən edir. [14, s. 50]

L.Krisin həmsöhbətdə kommunikativ diskomfort hissi yaratmamaqla yanaşı, kommunikativ uğursuzluqların və konfliktlərin qarşısını almaq üçün evfemistik əvəzetmədən istifadənin zəruri olduğu fikrini müdafiə edir [17, s. 63]

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıdakı təriflər evfemizmin qərəzli və kobud sözlərin yumşaldıcı əvəzedicisi kimi başa düşülməsini özündə ehtiva edir. Bununla yanaşı, sosial motivlərlə bağlı təriflərə də nəzər yetirək.

Beləliklə, E.Partrid evfemizmləri dinləyicidə xoşagəlməz təəssürat və ya xoş təəssürat yaratmaq istəyən natiq üçün mümkün olacaq bir çox xoşagəlməz nəticələri minimuma endirməyə qadir olan söz və ya ifadələr kimi şərh edir [41, s. 106]

E.Tyurina qeyd edir ki, evfemizm sosial cəhətdən düzgün olmayan və ya tematik olaraq istifadə olunan stigmatik təyinolunan, danışan üçün nalayiq görünən söz və ya ifadələr, qadağan edilmiş, cəmiyyətdə qəbul edilən əxlaq normalarına əsasən qəbuledilməz və ya hətta sadəcə olaraq nəzakətsiz və kobud hesab edilən sözlər əvəzinə istifadə olunan bu və ya digər səbəbdən məqbul olan yumşaq və icazə verilən, meliorativ və alleqorik söz və ya ifadələrdir.

Öz növbəsində V.V. Eliseva evfemizmi ədəbi və əxlaqi səbəblərə görə qeyd edilməsi arzuolunmaz olan sözlər əvəzinə obyekt və ya hadisənin daha incə şəkildə təyini hesab edir.

Bəzi tədqiqatçılar evfemizmə reallığı ört-basdır etmək üsulu kimi baxırlar. Məsələn, C.Lourens evfemizmi müxtəlif səbəblərdən fikri pərdələnmiş, yumşaldılmış və daha hörmətli bir şəkildə ifadə edən sözün forması kimi izah edir. Əslində isə yumşalma bəzən gizli yox, açıq şəkildə görünür.

Evfemizmə tərif verən və onu araşdıran alimlərin bir qismini aşağıdakı kimi qruplaşdırı bilərik:

Birinci qrupa aid alimlərin verdikləri tərifdə evfemizmlər kobud və xoşagəlməz ifadələrin yumşaldılması funksiyasını yerinə yetirən dil vasitəsi kimi qeyd olunmuşdur. (Ç.Kapu, L.R.Qalperin, A.Spirs və başqaları)

İkinci qrupa aid olan alimlər evfemizmin tərifində əsas funksiyadan başqa sosial motivlərin vacibliyi haqqında da izah vermişlər. (E.Patric, A.Kasev, K.Allan, E.İrina və başqaları)

Üçüncü qrupa daxil olan tədqiqatçılar isə evfemizmin tərifində onun əsas funksiyalarından biri kimi reallığın gizlədilməsi hesab olunduğunu qətiyyətlə bildiriblər. (C.Lourens, C.Niman, K.Silver və başqaları).

Yuxarıdakı təriflərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, evfemizm kobud, arzuolunmaz, qanuna zidd, qərəzli söz və ya ifadənin daha düzgün ifadə ilə əvəzlənməsidir. Evfemizmin işlənmə məqsədləri aşağıdakılardır.

1. Kommunikativ konfliktlərdən qaçmaq, həmsöhbətdə kommunikativ diskomfort hissi yaratmamaq istəyi.

2. İşin mahiyyətini pərdələmək, kamuflyaj etmək (islah müəssisəsi - koloniya, həbsxana, təşkilati nəticələr - qanunu pozan məmurun cəzalandırılması, yüksək tələbat malları - qıtlıq , fiziki aradan qaldırılma- qətl və s.). Bu cür evfemik ifadələr müəyyən dərəcədə məfhum və hərəkətlərin ünvana xoş olmayan mahiyyətini gizlədir.

3. Natiqin yalnız konkret ünvana çatdırmaq istədiyini başqalarından gizlətmək. Əlbəttə ki, mesajın bu cür “şifrələnməsi” nisbidir və çox keçmədən o, xəyali olur, xüsusən də belə mesajlar şəxsi yazışmalarda deyil, dərc olunarsa və bununla da hər bir oxucu və dinləyici tərəfindən əlçatan ola bilir.

Bu əvəzetmənin məqsədi ünsiyyət iştirakçıları arasında mənfi hisslərin yaranmasının qarşısını almaq, habelə reallığın müəyyən faktlarını ört-basdır etmək istəyidir. Evfemizmlərin dünya dilləri çərçivəsində öyrənilməsi və təyini nəticəsində hər bir dilin milli dil səriştələri və psixi proseslərin insan beynində dil mərkəzləri ilə əlaqəsi də aşkara çıxılmışdır.

Evfemizmlərin bilavasitə təbiətindən irəli gələn aparıcı xüsusiyyətlərinə dair müxtəlif fikirlər mövcuddur.

N.M. Potapova iddia edir ki, evfemizm qoruyucu psixoloji mexanizmi özündə ehtiva edir və beləliklə aşağıdakı əlamətlərlə müəyyən olunur:

- 1) semantik qeyri-müəyyənlik;
- 2) təkmilləşdirmə tələb edən mənfi qiymətləndirmə, denotatın estetik və ya üslubi “rənglənməsi” ;
- 3) istifadəsi nəticəsində ifadədəki həqiqəti qorumaqla müsbət və ya neytral konnotasiya yaratmaq imkanı [22, s. 96]

A. M. Katsev tabuların səbəb və əlamətlərini, tabu növlərini müəyyənləşdirir, evfemik adların konseptual və struktur-semantik aspektlərdə təsnifatını təklif edir. A.M. Katsev iki evfemik əlaməti qeyd edir: neqativ denotatın təyin edilməsi və meliorativ xarakterli dolayı nominasiya. Neqativ denotasiya – “müəyyən linqvistik mərhələdə qeyd olunan obyekt və ya hadisəyə mənfi münasibətdən irəli gələrək müəyyən dövrdə bu obyektin və ya hadisənin birbaşa həqiqi adının qadağan edilməsidir” [14, s. 5]

Bənzər analogi denotat "stiqmatik" da adlanır. Stiqma, obyektin mövcud adında artıq öz əksini tapan bir predmetin mənfi əlamətləri və ya səciyyəvi keyfiyyətləri kimi başa düşülür. Stiqma denotatla bağlı mənfi emosiyalar oyatmaq qabiliyyətinə malikdir. Alim isə uşağı olmayan qadınla söhbətin nümunəsini verir, o zaman söhbət təkcə uşaqsızlığın stiqmatik anlayışlarına deyil, həm də qadın sonsuzluğuna toxunur.

İkinci əlamət, A.M. Katsev vasitəli meliorativ yəni təkmilləşdirilmiş nominasiyadır. [14, s. 45]

Odur ki, evfemizm yaratmaq üçün dinləyicinin və danışanın şüurunda denotatın daha müsbət qiymətli olan assosiativ cərgəsi yaranmalıdır.

E.P. Seniçkina bütün evfemik əvəzləmələrə xas olan denotasiya əlamətlərini şərh edir:

- 1) neqativ donatı təyin edən əlamət
- 2) qeyri-müəyyən semantikalı , yəni daha az informasiyaya malik evfemizm;
- 3) denotatın təkmilləşdirilməsi. Yəni evfemistik adlandırmanın təkmilləşdirilməsi;
- 4) denotatın təkmilləşdirilməsinin formal xarakteri

İlkin adlandırma ilə müqayisədə evfemizm mənfi mənanın zəifləməsi hesabına özündə daha az məlumat saxlayır, beləliklə bunun hesabına da denotat neytral və müsbət mənə qazanır.

Denotatın formal təkmilləşdirilməsi adresata hansı predmet və ya hadisənin müzakirə olunduğunu anlamağa kömək edir, evfemizm və manipulyasiya arasında xətt çəkir. Evfemizmlərin də qarşı tərəfi manipulyasiyada böyük rolu var. Xüsusilə də tez-tez bu keyfiyyət media tərəfindən istifadə olunur. Evfemizmlər hadisələrin həqiqi vəziyyətini ört-basdır edir, ya da ictimai rəyi düzgün istiqamətə yönləndirməyərək, müstəqil düşünmə qabiliyyəti yerinə insanlarda eyni düşüncə tərzini yaradır və ünvanlananın şüurunda arzu olunan reaksiyanı doğurur.

Alim N.M. Potapova evfemizmlərin qoruyucu, psixoloji mexanizmə malik olduğunu nəzərdə tutaraq aşağıdakı əlamətlərini təsvir edir:

- 1) dil vahidinin semantik məzmununun qeyri-müəyyənliyi;

2) denotatın mənfi qiymətləndirilərək estetik və ya üslubi boyalarla təkmilləşdirilməsi

3) müsbət konnotasiya yaratmaq;

4) uyğun ifadənin qorunması;

5) adresata hansı hadisə və ya predmet haqqında danışıldığını anlamaq imkanı yaradan denotatın təkmilləşdirilməsinin səthi xarakteri;

6) vasitəli adlandırma [22, s. 9]

Beləliklə, elm adamları tərəfindən müəyyən edilmiş evfemizmə aid müxtəlif əlamətləri müqayisə edən zaman evfemizmi oxşar dil hadisələrindən ayırmaq üçün aşağıdakı vacib meyaların olduğu ortaya çıxır:

1) Evfemizmlə meliorativ arasında xətt çəkməyə imkan verən stiqlatik denotatın olması;

2) Evfemizmin müsbət neytral mənası olmalıdır.

3) Evfemizm denotatı “təkmilləşdirməli”, eyni zamanda onun həqiqət meyarını pozmamalıdır. Yəni evfemizmin kökündə dayanan sözün təqdimat formasını dəyişdirmək onun aid olduğu əsas mənanın itirilməsi demək deyil.

Bu, evfemizm və dezinformasiya və manipulyasiya arasında fərq qoymağa imkan verir.

Bizim apardığımız araşdırmalara görə evfemizmin əlamətləri bunlardır:

❖ mənfi denotatın olması

❖ denotatın təkmilləşdirilməsi

❖ ifadənin həqiqi mənasını və informativliyini qoruyub saxlamaqla denotatın formal təkmilləşməsi.

Bu, evfemizm anlayışını digər əlaqəli dil hadisələrdən ayırmağa imkan verir.

1.3. Evfemizmin funksiyaları

Görkəmli dilçi alimlərdən biri olan, XX əsrdə yazıb yaratmış R. Yakobson dilin funksiyaları haqqında araşdırmalar aparmışdır. O, əsərlərində hər bir nitq aktının bir sıra komponentlərin iştirakı ilə həyata keçən mürəkkəb proses olduğunu

vurğulayırdı. Adresant, yəni müəllif və ya danışan adresat, yəni dinləyən, oxucu buradakı əsas komponentərdəndir. Nitq prosesi zamanı adresantla adresat arasında məlumatın ötürülməsi üçün mövzuya uyğun olan informasiya dolu mətn və ya söyləmin, iki tərəfin tam və qismən qəbul edə biləcəyi kodun, onlar arasındakı fiziki kanalın, habelə psixoloji əlaqənin yaranmasına səbəb olan kommunikasiyanı formalaşdıran vasitələrin olması zəruridir. Beləliklə, alimin yuxarıda qeyd etdiyimiz fikir və mülahizələrini ümumiləşdirsək, söyləyə bilərik ki, hər bir dil vahidi ilk növbədə kommunikasiyanın qurulmasına xidmət etdiyi üçün ilk funksiyası da kommunikativ, yəni ünsiyyət yaratma funksiyasıdır. Evfemizmlərin istifadəsi onların yerinə yetirdiyi funksiyalarla sıx bağlıdır.

Tədqiqatçı V.P. Moskvın qeyd edir ki, əksər hallarda evfemizmlər “qorxulu obyekt və hadisələrin adlarını əvəz etmək” üçün istifadə olunur [20, s. 26]

Bir qrup ölümə səbəb olan bəzi xəstəliklərin adı kimi evfemistik əvəzetməyə daxil ola bilər; məsələn: “xərçəng” əvəzinə "pis xəstəlik". Evfemizmin əsas funksiyalarından biri bir şeyi qərəzli, birbaşa mənasında kobud adlandırmaq istəməməsidir. Evfemizmlərin gizli funksiyalarında biri aid olduğu dil qrupunun mədəni səviyyəsini, danışanın dünyagörüşünü və xalqın dilinin ümumi inkişafı və zövqünü aşkara çıxarmaqdır.

B.A. Larin iddia edir ki, müəyyən bir dövrdə və müəyyən bir cəmiyyətdə nələyi hesab edilən şey evfemik şəkildə dəyişdirilə bilər. Bu cür evfemizmlər məişət evfemizmləri adlanır, çünki bu kateqoriyaya daxil olan adlar insan fiziologiyası və anatomiyası sahəsindəki fikir dairəsinin məhdudlaşdırılması, həmçinin, əsasən danışq nitqində istifadəsi ilə xarakterizə olunur [18, s. 76]

Evfemizmin növbəti funksional növü etiketlə bağlıdır. Natiq həmsöhbətini incitməkdən ehtiyat etdiyi üçün birbaşa adların istifadəsindən çəkindikdə etiket evfemizmlərindən istifadə olunur. Belə hallarda, natiqin fikrincə, ədəbli sözlər işlədilir, lakin onlar ünvanlandığı şəxs üçün təhqiramiz ifadələrdir. Deməli, “ağılsız” mənasında səfeh adamı misal gətirərək, “başında vintləri çatmır” deyə bilirik.

Baskova görə son illərdə belə bir fikir formalaşmış ki, evfemizmlər sadəcə olaraq yöndəmsiz və ya mədəni olmayan bir şeyi ört-basdır etmək və ya gizlətmək üsulu deyil, həm də insanın şüurunu idarə etmək üçün bir vasitəsidir.

Tətbiq olunan evfemizmlərdən işarələnin əsl mahiyyətini təhrif etmək və ya ört-basdır etmək məqsədi ilə istifadə etmək olduqca vacibdir. Buraya siyasi evfemizmlər də daxildir. Onların məqsədi ictimai rəyi aldatmaq, xoşagəlməz bir şeyi daha incə şəkildə ifadə etməkdir. Məsələn: müdafiə - əslində bu söz başqa ölkəyə qarşı müharibə və ya təcavüz aktını gizlədə bilər; rejim dəyişikliyi ("rejimin dəyişməsi"), hakimiyyətin ələ keçirilməsini, inqilabı nəzərdə tutar.

Yuxarıdakı tərifləri təhlil etdikdən sonra evfemizmin əsas funksiyaları haqqında nəticə çıxara bilərik:

- 1) Bilvasitə kəskin, xoşagəlməz adı daha yumşaq bir forma ilə əvəz etmək (I. R. Galperin, C. Caney, W. Holder).
- 2) Əxlaqi və etik qaydalara uyğunluq (A. Katsev, L. Krysin, E. Partridge).
- 3) Cəmiyyətin yararsız hadisələrini pərdələmək və ört-basdır etmək (C. Lourens, C. Nieman, K. Silver, N. Yakimenko).

Bir çox tədqiqatçılar aşağıdakı funksiyalara diqqət yetirirlər:

1) Natiq üçün xoşagəlməz və kobud sözlərin yumşaldılması. Bu funksiya natiqin nitq mövzusunun ədəbsizlik, kobudluq və ya sərtlilik kimi qəbul etdiyi birbaşa təyinat kimi başa düşməsinə nəzərdə tutur.

2) Həmsöhbət üçün xoşagəlməz və kobudluğun azaldılması. Bu funksiya evfemizmin müəyyən nitq və kontekst şəraitində istifadəsindən, eləcə də evfemizmin hansı rolda çıxış edə biləcəyi haqqında fikirlərin sosial şərtlənməsindən asılı olaraq nəzərdən keçirilir.

3) Gerçəkliyi maskalamaq. Bu funksiyada natiq məhz qəbuledilməz söz və ifadələri yumşaltmaqla yanaşı, həm də fenomenin mahiyyətini pərdələyən və maskalayan təyinatları seçir. Çox maraqlı bir faktdır ki, Türkiyə türkcəsində bu evfemizm anlayışı "örtmece" adlanır. Əslində, bir sıra hallarda xüsusi kommunikativ niyyətin həyata keçirilməsində bir çox evfemizmlər natiqin sadəcə istifadə etməməyi üstün tutduğu ifadələr üçün alternativdir.

Heç təsadüfi deyildir ki, evfemizmlərin gerçəkliyi örtmək kimi bir funksiyası da vardır. Beləliklə, nitqdə evfemizmin funksiyalarının əsasında ilk növbədə kommunikativ münəqişədən qaçmaq, yəni həmsöhbətdə kommunikativ diskomfort hissi yaratmamaq istəyi olacaqdır.

1.4. Evfemizmlərin təsnifatı

J. Aito, J.J. Warbot, S. Widlack, C. Caney, J. Nieman, A.A. Reformatski, H. Rawson, K. Silver, B. Warren kimi alimlər evfemizmlərin təsnifatı problemi ilə məşğul olmuşlar.

Qeyd etməliyik ki, sosio-psixoloji faktorlar frazeoloji evfemizmlərə aid olan sahələri təyin edir. Bu sahələrə frazeoloji evfemizmlərin müəyyən leksik layları aiddir. Təsnifat məsələsinə gəldikdə, evfemizmlərin tədqiqi ilə bir sıra tətqiqatçılar məşğul olmuşdur (D.K.Zelenin, V.Xavern, Ç.Keyni, A.M.Kasev, X.Nurp, A.C.Kurkiyev, B.A.Larin, A.A.Xapanskaya). Tədqiqat işində evfemizmlərin müasir təsnifatı əsas götürülmüşdür (A.A.Xalanskaya, V.V.Panin).

Bura dörd əsas tematik qrup aiddir:

- 1) nəzakətlilik prinsipinə uyğun gələn evfemizmlər;
- 2) tabu prinsipinə əsaslanan evfemizmlər;
- 3) iqtisadi, siyasi və sosial həyatda mənfi hadisələri kamuflyaj edən evfemizmlər.

- 4) müxtəlif ixtisasların sosial statusunu artıran evfemizmlər. [6, s. 9]

A.S.Kurkiyev evfemizmlərin 5 tipini göstərir:

1. İnanclara əsasən yarananlar-ölmək-rəhmətə getmək,vəfat etmək
2. Qorxu, çəkinmə və gizli saxlama hissi ilə bağlı yarananlar-qiymətlərin qalxması-qiymətlərin liberallaşması
3. Utancaqlıq, ədəblilik ilə bağlı yaranalar-arvadı-usaqların anası və s.
4. Mərhəmət hissi ilə bağlı yarananlar-əlil-fiziki qüsurlu, dəlilik-psixoloji pozğunluq

5. Nəzakət xətrinə deyilənlər-qoca-ağbirçək, ağsaqqal

B.A. Larin, o, “evfemizmlərin sosial mahiyyəti”nə əsaslanmalıdır. O, evfemizmin üç növünü müəyyən edir:

- 1) milli ədəbi dilin geniş yayılmış evfemizmləri;
- 2) sinfi və peşəkar evfemizmlər;
- 3) ailə və məişət evfemizmləri.

Vundt, evfemizmlərin heyvanlara, insanlara və başqa məfhumlara aid olmasına görə üç sinifə ayırmışdır.

1. Heyvana evfemizmlər
2. İnsana aid evfemizmlər
3. Əşya, ağac, bitki və bəzi məkanlarla bağlı evfemizmlər.

Azərbaycan dilində evfemizmləri onların ifadə etdiyi mənalara görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Ailə münasibətlərini bildirən evfemizmlər
2. Evlənmə mənası bildirən evfemizmlər
3. Ölüm və xəstəlik bildirən evfemizmlər
4. Doğum hamiləlik bildirən evfemizmlər
5. Namus ilə əlaqədar evfemizmlər
7. İş adları ilə bağlı evfemizmlər
8. Heyvan adları ilə bağlı evfemizmlər

Evfemizmlər müxtəlif yolla yaranırlar. Tabuların , sözün daha nəzakətli və mədəni forma ilə əvəzlənməsi nəticəsində nitqdə meydana gələn evfemistik ifadələr aşağıdakı fərqli ifadə üsulları özünü göstərir:

1. Şifahi və yazılı nitqdə ixtisarlarla

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrib Ali Baş Komandanı İlham Əliyev iyunun 11-də Müdafiə Nazirliyinin Raket Qoşunlarının “N” sayılı hərbi hissəsinin açılışında iştirak edib. Gecənin bir yarısında qapı döyüldü, gələn M. idi.

WC (İngiliscə water closet) Tualet

2. Eyhamlar vasitəsilə

“Yox, yox, o mənim işim deyil. O igid işidir. Siztək camaatın da **igidi** mənimtək olar.”(C. Məmmədquluzadə)

3. *Alınma sözlərlərin əvəzinə milli sözlərin yaradılması*

“Tualet –ayaqyolu”

Tualet sözü fransız mənşəli sözdür. Bu gün onun yerinə ayaqyolu ifadəsi işlədərək etik qaydalar gözlənilir.

“Abi-kövsər – cənnət suyu”

Burada su sözü milli, cənnət isə ərəb-fars mənşəli olsa da ifadənin daha da sadələşdiyini görə bilərik. Dini şəriətlə sıx bağlı olan bu anlayış dini evfemizmlər sırasına aid edilə bilər. Qeyd edə bilərik ki, bu əvəzlənmənin baş tutması dilimizin daha da anlaşıqlı olması, həmçinin milliləşmə istəyindən irəli gəlir.

4. *Sinonimik cərgə ilə*

Məsələn: “**ölmək**” anlayışının evfemistik variantlarına aşağıdakı sinonimlər cərgəsi aiddir: dünyasını dəyişmək- vəfat etmək- keçinmək -gözlərini əbədi yummaq - canını tapşıрмаq-canından keçmək

Qırılmaq - tələf olmaq - məhv olmaq daha çox heyvanlar, bitkilər haqqında işlədilən ifadələrdir. Lakin qeyd edək ki, “**ölmək**” neytral leksik vahidi bu ifadənin əvəzinə işlədilərək mənanı yumşalda bilər. Məsələn: Qışda qoyunların çoxunu soyuq **öldürdü** (tələf elədi).

Azərbaycanın görkəmli şairi Səməd Vurğun 1956-cı ilin 27 mayında **dünyasını dəyişib**.

Deyirlər o, **həyata gözlərini yumanda** Venada göy gurlamış, yağış yağmış bir anda. (B.Vahabzadə)

Dünyaca məşhur rəssam bu gün səhər saatlarında **vəfat etdi**.

Amma anam onların köçməyini eşitcək qurtaracaq, yəqin ki, haman dəqiqə **keçinəcək**. (C.Məmmədquluzadə)

Çox keçmədi ki, qoca bağban ailəsi ilə halallaşmış **canını tapşırdı**.

Azərbaycan xalqı Qarabağ döyüşündəki zəfərini bir an belə düşünmədən **canından keçən, canını verən** qəhrəman Azərbaycan oğullarına borcludur

5. *İdiom, ibarələrlə*

arvad – uşaqların anası – həyat yoldaşı – yastıq yoldaş- ömür-gün yoldaşı.

6. Antifrazalardan istifadə

Söyləmin aşkar, birbaşa mənası altında ona tam əks olan məna-antifraza durduqda ironiya ortaya çıxır. Məsələn: Sən necə də **“ağıllısan”** ! söyləmindəki ağıllısan ifadəsi məcazi, yəni ironik mənada işlənmişdir. Bu cümlədəki situativ mənaya əsasən deyə bilərik ki, **ağıllı** sözü **axmaq** sözünün əvəzinə işlədilərək antifraza ilə ifadə olunan evfemistik məna kəsb etmişdir.

Antifraza ilə ifadə olunan evfemizm cərgəsinə daha da əlavələr edə bilərik. Məsələn: qorxaq-qəhrəman, aciz-pəhləvan, bədxasiyyət - pambıq kimi adam, qocacavan, cavan-ağsaqqal, xoşagəlməz adam-ağzıgöyçək, mürdəşir.

7. Dialektlərlə

Qanatma sözü Naxçıvan dialektində bədən üzvlərindən birinin adını əvəz edir. Bu söz “qara saqqız” mənasında da işlədilir. [11, s. 107]

8. Təqlidi sözlərlə

Qərb dialektində **çaqqıldaq** sözü nəzakət qaydalarına uyğun olmayan bir sözün yerində istifadə olunur. Qoyunlar çaqqıldaq bağlamışdı.

Dünya dillərində söyləmlər müxtəlif üsul və yollarla evfemizləşə bilirlər:

1. Ellipsis yolu ilə yaranan evfemizmlər

Buna evfemistik ellipsis də deyilir. Ellipsis cümlədə asanlıqla anlaşılan, bərpa edilə bilən sözün buraxılmasına deyilir. Fikrə dinamiklik, canlı danışiq intonasiyası, bədii ifadəlilik vermək üçün istifadə edilir.

Yazılı nitqdə evfemistik ellipsis adlı bu dil hadisəsi əsas linqvistik vahidin çox nöqtə ilə əvəzlənməsi nəticəsində yaranır. Şifahi danışiq zamanı bu özünü intonasiya və jestlər vasitəsilə göstərə bilir. Məsələn: Sənin görəcəyin işə ...

2. Sözün müəyyən hissəsinin deformasiyası nəticəsində yaranan evfemizmlər.

Deformasiya, yəni sıxılma zamanı sözün və ya söyləmin bir hissəsi ixtisar olunur. Bu üsulla yaranan evfemizmlərə şəxs, yer adlarının yalnız baş hərfini saxlamaqla sözün digər hissəsinin ixtisarı da aiddir. Məsələn: Aidə (A) , “N” sayılı hərbi hissə, Qarabağ (Q)

3.Sözün ümumi neytral mənasından ibarət evfemizmlər

Fiziki qüsurlu, gözdən əlil, çolaq, əqli qüsurlu, ağsaq- bu ifadələrin hamısı insandakı fiziki və ya əqli geriliyi, çatışmazlığı bildirir.

4. Əcnəbi sözlərlə ifadə olunan evfemizmlər

Belə evfemizmlərə qarşı-*müxalif*, xəstələnmək- *nasazlamaq* misal ola bilər.

5. Troplarla ifadə olunan evfemizmlər (məcaz növləri: metafora, metanomiya, sinekdoxa, parafraz, ironiya (rişxənd), simvol (rəmz) [11, s. 109]

Dünən Ayselin də **başını bağladığ**, tezliklə toya hazırlaşın. Başını bağlamaq **evlənmək** mənasında işlənən sabit söz birləşməsidir.

- **Evfemistik metafora:** qadın sinəsinin əvəzinə alma, nar, şamama sözlərinin işlədilməsi. Nitqdə evfemistik metaforın əsası iki ayrı-ayrı ifadə arasındakı assosiativ əlaqə üzərində qurulur və metaforik situasiyada mənə köçürməsi vasitəsilə reallaşır. Bu kimi evfemizmlərə daha çox poetik mətnlərdə geniş yer verilir.

- **Evfemistik metonimiya:** Metonimiya isə məzmun yaxınlığı olan bir sözdən digərinə məqsədli şəkildə mənə köçürülməsidir. Bu qarşılıqlı assosiativ əlaqə isə zaman və məkan və s. amillər ilə bağlı olaraq aşkara çıxı bilər. Metaforlarla metonimiyanın fərqli və oxşar cəhətlərinə nəzər salsaq görərik ki, metaforalar və metonimiyaların hər ikisində obyekt və predmetlər arasında bənzərliklər olur. Lakin metonimiyada metaforadan fərqli olaraq iki və daha artıq əşya və ya hadisəni bir-biri ilə əlaqələndirərək onların bir sözlə adını dəyişir. Metonimiyalar zaman və məkan məzmunlu olmaqla iki yerə bölünürlər. Məkanla bağlı olaraq mənə köçürülməsinin bir sıra növləri vardır. Məs: Z.N.Verdiyeva qeyd edir: “Salon” sözü həm salonun özünü, (“Təmiz salon”), həm də salondakı adamları (“bütün salon ayağa qalxdı”) ifadə edir. Eyni sözləri kənd, ev, məktəb, zavod, ölkə, auditoriya, və s. haqqında da söyləmək ola. Kənd (əhalisi) bayram edirdi– Kənd (camaatı) bir-birinə qarışmışdı. Məktəb – Bütün məktəb akt zalında idi (məktəbin kollektivi). Soba-Soyuq olsa, sobanı tez yandır.(sobadakı odunu)

- **Evfemistik sinekdoxa:** gülüm, sevincim, ağciyər.

Bir əlamətlə bütövün adlandırılması evfemistik sinekdoxadır.Bütün sinekdoxalar metonimiyadır, lakin əksini söyləmək mümkün deyil.

V.P. Moskvın isə nitqin evfemizasiyasının linqvistik ifadəsinin 13 yolunu müəyyən etmişdir. (metonimik nominasiya, metaforik nominasiya, sinekdoxadan istifadə, pronominalizasiya (tualet əvəzinə bir yerə get); paronimik əvəzləmə və s.)

Frazeoloji evfemizmlər frazeosemantik qruplar təşkil edir:

1. Ölüm, xəstəlik konsepti ilə əlaqədar frazeoloji evfemizmlər:

Bu konseptlə bağlı evfemizmlər geniş yayılmışdır. Həm şifahi, həm də yazılı nitqdə istifadə olunan bu evfemizistik ifadələr ölüm və xəstəlik anlayışlarından yaranan narahatlıq, təlaş hissini azaltmaq, qarşıdakı dinləyəni qismən də olsa neqativlikdən uzaqlaşdırmaq məqsədilə istifadə edilir. Məsələn: əbədiyyata qovuşmaq, o dünyaya köçmək, son nəfəsini vermək və s. Bundan başqa “öldürmək” anlayışı ilə bağlı olan frazeoloji evfemizmlər də vardır: işinə son qoymaq, aradan götürmək, canını almaq

2. Sosial pislik, yamanlıqla, sərxoşluqla bağlı evfemizmlər

3. Yoxsulluq, ağır güzəranla bağlı frazeoloji evfemizmlər: kasıb ailə - aztəminatlı ailə

4. Əqli və fiziki qüsurla bağlı frazeoloji evfemizmlər: danışma əngəlli, fiziki qüsurlu, gözdən əlil

5. İnsanın ayıb hesab edilən sahələrini əks etdirən frazeoloji evfemizmlər fizioloji səciyyə daşıyır

6. Seksual sahədə işlənən frazeoloji evfemizmlər

Evfemizasiyanın əsas mövzularını və sahələrini nəzərdən keçirək. Onlar:

1. Bəzi fizioloji proseslər və şərtlər

2. İnsan bədəninin müəyyən hissələri.

3. Cinslər arasında münasibətlər (intim münasibətlər)

4. Xəstəliklər və ölüm: ölü - mərhum

5. Diplomantik anlayışlar. Ənənəvi olaraq müxtəlif kamuflyaj ifadələrindən istifadə edir, məsələn, müəyyən dairələr, adekvat tədbirlər, gözlənilməz nəticələr, sülhməramlı fəaliyyət, sanksiyaların tətbiqi (bu, bir şəxsin həbsi, ölkədən çıxarılması, ölkənin iqtisadi blokadası və s. ola bilər) və s.

6. Bəzi peşələrin təyini. Bu, belə peşələrin sosial nüfuzunu artırmaq və müvafiq peşə növünün birbaşa adlandırılmasından mənfi təəssüratları gizlətmək üçün edilir.

7. Ordunun və digər güc strukturlarının və onlarla əlaqəli qurumların adlandırılması

“Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, üslubi məqsədlə işlədilən evfemizmlər aşağıdakı qruplardan ibarətdir:

1. İctimai-əxlaqi evfemizmlər: yalan danışmaq – özündən uydurmaq (evf.); sərxoş olmaq – kefi yuxarı olmaq (evf.) – içmək (evf.); arvad – uşaqların anası (evf.) – həyat yoldaşı (evf.) – külatan (evf., dan.) – ömür yoldaşı (evf.); ər – həyat yoldaşı (evf.) – uşaqların atası (evf.) – evin kişisi (evf.) – kişi (evf.); fahişə – əxlaqsız (qadın) (evf.) – pozğun qadın – yava və s.

2. İctimai-estetik evfemizmlər: əmcək – döş (evf.); dal – arxa (evf.); doğmaq – uşağı olmaq (evf.) – bari-həmlini yerə qoymaq (evf.); çılpmaq – lüt (evf.) – paltarsız (evf.); çimmək – suya girmək (evf.) – yuyunmaq (evf.) və s.

3. Dini evfemizmlər: Allah – bizi yaradan (evf.); ölüyuyan-mürdəşir (evf.); canalan – əzrayıl (evf.); axirət – o dünya (evf.)

4. Siyasi evfemizmlər: asılı – müxalif (evf.); faşist – nasional (evf.); fəhlə sinfi – proletariat (evf.); gizli – məxfi (evf.) və s.

5. İctimai həyatla əlaqədar evfemizmlər: qorxmaq – çəkinmək (evf.); xəstələnmək – naxoşlamaq (evf.) – nasazlamaq (evf.); qorxaq – öddək (evf.) – quşürəkli (evf.); qoca – yaşlı (evf.) – sinli (evf.); ikiüzlü – riyakar (evf.); hiyləgər – çoxbilmiş (evf.); ölmək – keçinmək (evf.) və s.

Bütün bunlarla yanaşı, evfemizmlər müxtəlif formalar vasitəsilə əmələ gəlir:

1. Adların metonimik formada verilməsi evfemizmin əmələ gəlməsi vasitələrindən biridir: vətən – ana torpaq (yurd) (evf., kit., tənt.); kişi – başpapaqlı (evf., dan.); Azərbaycan – Odlar yurdu (ölkəsi) (evf., kit.).

2. Evfemizmin əmələ gəlməsinin əsas səbəblərindən biri adların metaforik formada verilməsidir: ölmək – saralmaq (evf.) – dünyadan köçmək (evf., kit.).

3. Evfemizm əcnəbi sözlər vasitəsilə düzəlir: arvad– əhli-əyal (evf.) – külfət (evf.,dan.); uydurma – anektod (evf.,kit.); geyinmək – tualetini düzəltmək (evf.,kit.).

4. Evfemizmlərin bir hissəsi də jarqonizm vasitəsilə düzəlir: oğru– əliəyri (evf.,dan.) – əliuzun (evf.,dan.); oğurlamaq– əliuzunluq etmək (evf.,dan.) – çalmaq (evf.,kit.,dan.).

5. Evfemizmlərin əmələ gəlməsi söz və ifadələrin frazeoloji birləşmələrlə əvəzlənməsi hesabına da olur: pərt olmaq – kefi pozulmaq və s.” [46]

Beləliklə, üslubi evfemistik söz və ifadələrin aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

1. danışiq dilini, həm də söz və ifadələri gözəlləşdirir;
2. ədəbiləşdirir;
3. yumşaldıcı rol oynayır;
4. dili yüngülləşdirir;
5. tərbiyəvi xarakterə yönəldir;
6. nəzakətli edir.

II FƏSİL. ORDUBADININ DİLİNDƏ EVFEMİZMLƏR

2.1 Ordubadinin dilində evfemizmlər üslubi vasitə kimi.

Nitqdəki üslublar və həmçinin üslubi vasitələr nitq söyləyənin niyyət və məqsədinə uyğun olaraq dilin fonetik, leksik, qrammatik imkanlarından istifadə etmə yoludur. Azərbaycan filoloqu, professor Ə. Dəmirçizadə üslub haqqında öz düşüncələrini belə ifadə etmişdir: “ Üslub dedikdə biz sözlərin, ifadələrin, qrammatik vasitələrin və fonetik imkanların məqsədə uyğunluq əsasında seçilmiş vahidlər sistemini başa düşürük. ”

Mətnlərin yaranıb formalaşmasında iştirak edən əsas vasitələrdən biri də üslubi vasitələrdir. Onlar güclü təsir gücünə malik olub dilin müxtəlif qatlarına görə qruplaşdırılır. Son dövrdə aparılan araşdırmalar onu göstərir ki, mətnləri üslubi vasitələrsiz, üslubi vasitələri mətnlərsiz təsəvvür etmək çətinidir. Üslubi vasitələr mətn, diskurs daxilindəki məzmun və mənanın daha dərin qatlarına enib ona fərqli stilistik fon verməyə , emosional olaraq təsirli olmasına imkan yaradır. Dildə digər səviyyələrə uyğun üslubi vasitələr olduğu kimi leksik səviyyəyə uyğun leksik-üslubi vasitələr də özünü göstərir. Leksik-üslubi vasitələr mətndəki kontekstin müxtəlif çalarlarla yoğrulub hazırlanmasına xidmət edir.

Dilin leksik üslubi imkanlarına sinonimlər, antonim, atalar sözü, zərbi-məsəllər, aforizmlər, ritorik sual, metafora, metonimiya, sinexdoka, epitet və s. kimi linqvistik və ədəbiyyatşünaslıqla bağlı anlayışlar daxildir.

Evfemizmlər nəzərdə tutulan fikrin, mənanın daha fərqli, müsbət emosional hisslərlə verilməsi istəyindən yaranan və üslubi səciyyə daşıyan dil vasitəsidir. Evfemizmlərin üslubi əhəmiyyəti yüksəkdir. Yazıçılar üslubi məqsədlərə görə çox zaman öz əsərlərində evfemizmlərə müraciət edirlər. O da məlumdur ki, danışq zamanı, şifahi nitqdə dil normaları, etik normalar o qədər də gözlənməsə də, yazılı nitqdə, kitab dilində bu belə deyildir. Məhz bu amillə əlaqədar olaraq deyə bilərik ki, evfemizmlər dilimizdə, nitqimizdə neytral mənaya malik və ya kobud şəkildə işlənən

söz və ifadələri üslubi çalarla zənginləşdirərək ona yeni bir müsbət abu-hava qatır. Bu gün müasir dilçilikdə geniş auditoriya marağına səbəb olan bu çoxtərəfli anlayış müxtəlif funksional üslublarda, xüsusilə, bədii üslubda bir çox işlənmə yerlərinə sahibdir. Dilimizin leksik bazasında say etibarı ilə çox olmayan bu sözlər bədii üslubun tələblərini qarşılamaq üçün istifadə olunur. Beləliklə qeyd edək ki, üslubi rəng qatmaq evfemizmlərin əsas funksiyasıdır. Üslubi rəng və ümumi mənaya yüklənmiş yeni mənə evfemistik sözlərin seçimi ilə sıx bağlıdır. Həmin sözlərin seçimi isə bilavasitə konkret vəziyyətdən, tərbiyəmizdən, sosial mövqeyimizdən, təhsilimizdən, mədəni ənənələrimizdən, cinsimizdən, yaşımızdan çox asılıdır.

Evfemistik sözlər birləşərək üslubi sinonimlər cərgəsini əmələ gətirə bilər. Üslubi sinonimlərin yaranma yolları demək olar ki, türk ailəsi qrupuna daxil olan dillərin hamısında oxşardır. Çoxmənalı sözlər, alınma sözlər, arxaizmlər, dialektlər, emosional-ekspressiv sözlər, məcazlar və həmçinin evfemizmlər üslubi sinonimlərin yaranma vasitələri və yolları hesab edilir.

“Əgər adi danışıda hər hanı bir məlumat verilərkən işlədilən sözlər, söz birləşmələri və cümlələr real gerçəkliyə adekvat uyğunluq cəhətdən tənzimlənsə, bədii dildə, yəni xüsusi bir üslubi mühitdə mənaların ən incə çalarları üzə çıxır.” [10, s. 177]

Dediklərimizdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, üslubi məqsədlə işlədilən evfemizmlər aşağıdakı qruplardan ibarətdir:

1. İctimai-əxlaqi evfemizmlər: fahişə–əxlaqsız (qadın)(evf.) – pozğun qadın–yava
2. İctimai-estetik evfemizmlər: doğmaq – uşağı olmaq (evf.)
3. Dini evfemizmlər: axirət – o dünya (evf.)
4. Siyasi evfemizmlər: fəhlə sinfi – proletariat (evf.);
5. İctimai həyatla əlaqədar evfemizmlər: qoca– yaşlı (evf.)– sinli (evf.); ikiüzlü – riyakar (evf.); hiyləgər – çoxbilmiş (evf.)

Dünya dillərinin hər birinin özünəməxsus evfemistik ifadələr və sözlər fondu vardır. Bir dildəki evfemizmləri digər başqa bir dilə tərcümə edə bilsək də orijinallıq və məna eyniliyi baxımından dil daşıyıcıları tərəfindən başa düşülməsi və qavranılması bir qədər çətin və qəlizdir. Yəni həmin evfemizmlər nitqdə kontekst daxilində orjinal istifadə olunduğu dildəki qədər təsir gücünə malik olmur. Onu da deyək ki, sözü qəbul edən dilin leksik bazasında ona uyğun qarşılıqlı disfemizmlər olmadığından həmin ifadənin evfemizm kimi işlədilməsi yersiz hesab olunur. Beləliklə, evfemizmlər hər bir dilin öz linqvistik parametrlərinə, leksik və qrammatik qanunları və normalarına uyğun olaraq istifadəyə yararlıdır. Onlar dildə linqvistik zaman kəsiklərində uyğun olaraq dəyişib, yenilənmə imkanlarına da malikdirlər. Bir zamanlar şikəst olan adama əngəlli deyilsə də, hal-hazırda fiziki qüsurlu ifadəsi daha geniş evfemistik ifadə kimi dil daşıyıcıları tərəfindən nitqdə müraciət edilir.

M.S.Ordubadinin əsərlərində evfemizmlərin işlədilməsi məsələsi araşdırılarkən yuxarıda birinci fəsilə vurğuladığımız təsnifatlar və semantik təhlil metodları əsas götürülmüşdür. Dissertasiya işimizdə müəllifin əsərlərində işlətdiyi evfemistik sözlərin bəzilərini qısa və bəzilərini geniş şəkildə təhlilə cəlb edəcəyik. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin semantik imkanları çox genişdir. Məcazilik, çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik və antonimlik bir küll halında leksik vahidlərin məna-semantik xüsusiyyətlərinin izahında mühüm rol oynayır. Evfemizmlər də dilimizin leksik vahidləri hesab olunur.

Böyük ədib Məmməd Səid Ordubadinin bir neçə əsərindəki nümunələrə diqqət yetirərək evfemizmlərin üslubi xüsusiyyətlərini təhlil edək.

“Mən **zəngin** və kübar ailələrdən çıxan qızların birisini də ağıllı görmədim.”
[29, s. 81]

Yuxarıda qeyd etdiyimiz cümlə müəllifin “Qılinc və qələm” romanından götürülmüşdür. Cümlədəki **zəngin** sözünü evfemizm hesab etmək mümkündür. Dilimizdə danışığ zamanı *milyarder, miylonçu, imkanlı, varlı* kimi sözlərlə ifadə etdiyimiz zəngin sözü üslubi baxımından **pulu, varı-dövləti olan** semantik mənanı bildirir.

Məmməd Səid Ordubadinin öz dövrünün məşhur jurnalı olan Molla Nəsrəddinlə əməkdaşlıq etməsi faktı, ən əsası dövrün, zamanın tələbləri onu Türkiyə türkcəsinin leksik bazasına tez-tez müraciət etməsinə gətirib çıxarmışdı.

Bu səbəbdən də dövrə, zamana uyğun linqvistik xüsusiyyətlər, sözlər, ifadələr onun əsərlərinin dilində özünü aydın şəkildə göstərir.

“Lakin buna baxmayaraq, o yenə də bizə **yabancıdır.**” [30, 139] “ Bu gün mən hökuməti **yabancıların** əlindən alıb öz həqiqi varislərinin əlinə tapşırıram.” [30, 161]

Bu cümlələrdə yabancı sözü yad, tanınmayan, başqa mənasında çıxış etmişdir. Evfemizmlər digər leksik vahidlər kimi zaman keçdikcə köhnəlmək və yenisi ilə əvəz olunmaq kimi xüsusiyyətlərə malikdir. Yabancı sözü hal-hazırda Türkiyə türkcəsində geniş şəkildə yazılı və şifahi dillərdə istifadə olunur. Lakin bizim dilimizdə onun qarşılığı **kənar, özgə, yad, qıraq** sözləridir.

“Ya şərtlərə **vəfa edəcək** və yəinki Atabəyin qatili kimi dar ağacından asılacaqsınız.” [29, s.142] “Qılinc və qələm” romanından götürdüyümüz bu parçada vəfa etmək birləşməsi **əməl etmək** mənasında iştirak edərək üslubi çalar qazanmışdır. Vəfa leksik vahidi dilimizə ərəb dilindəki vafə sözündən keçmiş, əslində, sadəqat, etibar mənalərini bildirir. Şərtlərə “vəfa etmək”, yəni şərtlərə məcazi mənada **etibar, sədaqətlə** yanaşaraq onları icra etmək kimi başa düşülə bilər. Müəllif bununla da ifadəyə yeni bir rəng qatmışdır.

Klassik ədəbiyyatda qonaqlıq, məclis kimi semantik anlamda işlənən sözlərdən biri ziyafətdir. Ziyafət sözü müasir dövrümüzdə danışığ dilində nəzakətliliyi, dil incəliyini artırmaq üçün də istifadə edilir. Neytral qarşılığı qonaqlıq olan bu söz evfemistik nümunədir. Nümunəyə diqqət yetirək. “ Bu gün Gəncədə verilən **ziyafət**

tarixi bir **ziyafət** idi. Bu **ziyafətin** ikinci əhəmiyyəti Bağdaddan Fəxrəddinin anasının görüşünə gələn Dürrətülbağdadın ziyafətdə iştirak etməsində idi.” [30, s. 144]

Burada ziyafət sözü bir neçə dəfə təkarlanır. Böyük alim V.V.Panin və A.A.Xalanskayanın bölgüsünə əsasən deyə bilərik ki, bu söz tabu sözün əvəzində deyil, məhz nəzakət və zərafətdən irəli gələrək ümumi mənanı gözəlləşdirmək üçün işlədilən evfemizm növüdür.

“Üçüncü də güclü bir ordu ilə Həmədana girmək və **əcnəbi** ünsürləri paytaxtdan təmizləmək lazımdır.” [30, s. 151] Əcnəbi digər xalq və ya milliyətə məxsus insana deyilir. Bu sözə daha çox klassik ədəbiyyat nümunələrində rast gəlinən evfemizm nümunəsidir. Semantik cəhətdən ona yaxın olan söz “xarici” leksik vahididir. Bu sözün semantik mənasını üslubi cəhətlərinə görə müəyyən etsək görərik ki, onu yalnız xarici sözü ilə deyil, həmçinin yad, kənar sözləri ilə də əvəz etsək cümlənin vahid mənası itməyəcəkdir. Deməli bu ifadə özündə xarici anlamından əlavə yad, kənar kimi mənalara da cəmləşdirir.

“Buna görə də Atabəy sarayına təşrif gətirib **təziyədə** iştirak edənlərin başsağlığını qəbul edəsiniz.” [30, s. 154] “Atabəyin faciəyə ölümü barəsində məktub aldığım zaman **təziyənidə** iştirak edə bilmədim.” [30, s. 155] Yuxarıdakı cümlələrdə səslənən təziyə klassik ədəbiyyat nümunələrinin dilində tez-tez işlənən ərəb və fars sözlərindən biridir. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğətinə nəzər yetirsək təziyə sözünün yas, matəm kimi ifadələrlə sinonimik cərgə təşkil etdiyini görə bilərik. Bildiyimiz kimi, evfemizmlər mənanın daha da yumşaldılmasına xidmət edir, həmçinin tabuları əvəz edən evfemizmlərlə yanaşı bədii evfemizmlər də vardır. Biz bu ifadəni bədii evfemizmlər sırasına aid edirik.

Linqvistik vasitələrin əsas ekspressiv nailiyyəti onun üslubi çalar qazanması, yəni predmet-məntiqi mənasına yeni bir semantik mənanın əlavə edilməsidir. “ On gün tamam şəhərin bütün **fəqirlərinə** ehsan vermək lazımdır. ” [30, s. 156] Buradakı fəqir sözünün üslubi çaları, koloriti genişdir. Bu söz də ərəb və fars dilindən gəlmə alınmadır və üslubi evfemizmdir. Bu ifadə klassik ədəbiyyatda əsərlərin dilində iki fərqli mənada çıxış edir:

1. aciz, yazıq, məzlum

2. yoxsul, kasıb

Əsərdən gətirdiyimiz sitatda fəqir sözü daha çox ikinci mənaya- yoxsul, kasıb mənasına uyğun gəlir.

“Lakin nədənsə sən onların hamısından yoxsul və **fəqir** bir həyat keçirməkdəsen.” [29, s. 188] Müəllifin “Qılınc və qələm” əsərindən götürülmüş bu cümlədə fəqir sözü bağlayıcı ilə yoxsul sözü ilə bağlanmışdır. Buradan da açıq görünür ki, fəqir kasıb, yoxsul mənasını ifadə edərək müəllifin fikrini daha da qüvvətləndirmək, yoxsul ifadəsini oxucu üçün vurğulamaq vəzifəsini daşıyır.

Məmməd Səid Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” əsərindən dialoq parçasına diqqət yetirək.

“Sərdar Rəşidin iranlı olduğunu bilərək ona dedi:

-Ay ağa, mən **fəqir** adamam, təqsirim nədir? Hacı Nağı bir urus başını gətirib verdi ki, bunu at tulanbarda yansın. Mən də sözündən çıxmadım, mən nə biləydim başıma bu qəza gələcək?” [31,s. 54] Əvvəlki nümunədən fərqli olaraq, bu dialoqun ümumi məzmunundan aydın olur ki, fəqir sözü əsərin bu hissəsində yoxsul, kasıb mənaları ilə yox, aciz, məzlum, yazıq mənə çalarına, üslubi rəngə boyanır. Bu isə müəllifin dilinin mükəmməliyi və dil imkanlarının genişliyindən qaynaqlanan dil faktıdır.

“**Həşəmətli** hökmdar Qızıl Arslanın mələkə haqqında çıxardığı qərar mələkənin özü üçün də, məmləkət üçün də, hətta sizin oğlunuz Qütlüğ İnancın gələcəyi üçün də məsləhətdir.” [30, s.163] Qüdrətli mənası bildirən həşəmətli ifadəsi evfemizm nümunəsidir.

“Hər kəs qardaşımı mənə versə, mən onun **izdivac** təklifini rədd etməyəcəm.” [30,s. 169]

Bu cümlədə işlənən evlilik mənası bildirən izdivac sözü müasir günümüzdə Türkiyə türkcəsində işlədilməkdədir. Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə daxil olduğuna görə müəllif tez-tez belə sözlərə müraciət edərək əsərə üslubi fərq qatmışdır. İzdivac evfemizmi ərə getmək kimi disfemizmləri əvəz edə bilər.

“Lakin Səba xanım sarayda qapanıb oturmamışdı, o hər gün saraydan **dişarı** çıxaraq Fəxrəddinin yaşadığı evin ətrafında dolaşır və Fəxrəddinin yaşadığı otağa

girmək üçün vasitə axtarırdı.” [30, s.172] Cümlədə işlənən **dışarı** sözü də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Türkiyə türkcəsindən gələn sözlər sırasına daxildir. Dışarı evfemizmi çöl, bayır mənasını ifadə edərək bu gündə işlədilməkdədir. “ Rənanın anası inəyi qarşılamaq üçün dərhal evdən **dışarı** çıxdı və Rəna ilə İlyasın durub bir-birinə baxdıqlarını gördü.” [29, s. 97] “Onlar Şəhzadə bağından **dışarı** çıxmamışdılar.” [31, s. 33]

“Sənin paytaxtında qadınları günün günortasında küçələrdə təhqir edir və **əxlaqsız** adlandırırlar.” [30,s.174] Əxlaqsız sözü burada fahişə tabusunu əvəz etmişdir.Əsərin mətninə nəzər yetirsək müəllifin bu sözü tabunu əvəzləmək üçün, əsərin dilini ağırlaşmaqdan qorumaq məqsədilə işlətdiyini görə bilərik. Əxlaqsız ədəb qaydalarından qaynaqlanan mənəvi evfemizmlər tematik qrupuna daxildir. Fahişə tabusu təhqiredici sözlər sırasına aiddir. Belə sözlərin ədəbi dildə işlədilməsi dilin ədəb qaydalarına, normalarına uyğun deyildir. Bu səbəbdən də təhqiramiz tabuların yerinə daha münasib sözlər-evfemizmlər işlədilir.

“Çünki islamın birliyini pozmaq və məmləkətin daxili **asayişini** pozmaq məqsədilə xaricdən gələn bütün xəfiyyə və macəraçılar məzhəbə və təriqətə istinad edir.” [30,s. 176] Asayiş sözü Azərbaycan dilində geniş şəkildə işlənmiş və işlənməkdədir. Nizam, intizam mənasını verən bu söz üslubi evfemizmdir.

“Xüsusi heyət Xüld qəsirnin qarşısında yetişdiyi zaman orada polad geyimli bir çox **qoşun** dəstələri gördülər.” [30,s. 181] Bədii ədəbiyyatda istifadəsinə sinonimik cərgə içərisindən üstünlük verilən sözlər vardır. Belə sözlərdən biri qoşun evfemizmidir. Ordu sözü dilimizdə, əsasən, məişət, publisistik üslublarda işləlirsə də, qoşun bədii mətnlərdə özünü daha çox göstərir.

“Onlar fərşin üzərində yeridikləri vaxt **xiyabanlarda** axan çayların və bulaqların üzərindən keçib getdiklərini düşünürdülər.” [30, s. 182] Xiyaban sözünü müasir dövrümüzdə Fəxri Xiyaban, Şəhidlər Xiyabanı kimi fəxri məzar və məzarlıq yerləri ilə bağlı birləşmələrdə çox eşidirik. Lakin bu sözün anlamı tam başqadır. Dövrümüzdə hər iki tərəfində cərgə ilə ağac, yaxud kol əkilmiş parklar, bağlar və s. yaşıllıq ərazilər xiyaban adlanır. Bu söz fars dilindən alınmışdır və bağ mənasını verir.

“Mənim siyasətim belədir: **məmləkətin** və xalqın tələblərini yerinə yetirmək üçün törəyə biləcək hər bir məsuliyyət mənim boynumdadır.” [30,s. 184] “Hər halda əlahəzrətin **məmləkəti** idarə etmək barəsində hərəkəti şübhəlidir.” [30, s. 200] Məmləkət sözü yurd, vətən, ölkə mənasını ifadə edən türk mənşəli evfemizmdir. M.S.Ordubadi bu sözə əsərlərində çox müraciət etmişdir.

“Əmirəlmöminin həzrətlərinə bildirmək lazımdır ki, mənim onlardan **müsadirə etdiyim** mallar onların müsəlman xalqından **qarət etdiyi** və cürbəcür hiylələrlə ələ gətirdiyi mallardır.” [30, s. 185] Yuxarıdakı cümlənin daxilində işlədilən qarət etmək mürəkkəb feili ərəb-fars dillərindən götürülmüşdür və evfemizmdir. Qarət və qarət etmək feilini semantik cəhətdən təhlil etsək görərik ki, mənaca talan, yağma, yağmalama, oğurluq, soyğun, soyğunçuluq kimi mənalara uyğun gəlir. Zaman keçdikcə yağma, yağmalama sözləri işlənmə aktivliyini itirsə də klassik ədəbiyyatlarda hələ də rast gəlmək mümkündür. Lakin soyğun, soyğunçuluq ifadələri isə milli sözlərimizdir. Sözdəki xoşagəlməz mənanın daha da yumşaldılması üçün qarət evfemizmi bədii üslubda işlənən bir evfemizm nümunəsidir.

“Xəlifə, Qızıl Arslanın Bağdada gəldiyi xəbərini alan günü təcili surətdə bir **istiqlal** heyəti düzəldib Yəqubə şəhərinə göndərdi.” [30, s.189] İstiqlal gələcək mənasını bildirən evfemizmdir. Lakin bu cümlədə üslubi fiqur kimi fərqli məqamda işlənmişdir. İstiqlal sözü burada kontekstdən asılı olaraq müxtəlif mənalarda başa düşülə bilər.

Dövlətlərin bir-birinə etdiyi yürüşlər işğal, təcavüz hesab edilir. Aşağıdakı cümlədə işlənən istila sözü birbaşa bu sözlərin mənfi emosional çalarını azaltmağa xidmət etmişdir. “Bu maddəyə ərəb **istilas**ı zamanından bəri varislərdən varislərə keçən torpaqlar kəndlər, meşələr və sairələri də daxildir.” [30, s. 190]

Dilimizdə insanın daxili dünyasından qaynaqlanan və onun xarakterinin bir hissəsini əks etdirən sifətlər çoxdur. “İsrafdan və **xəsislikdən** qaçmalısan.” [29, s. 196] “Qılınc və qələm” əsərində xəsis sözü də belə sözlər sırasına daxildir. Simic, acgöz, tamahkar kimi semantik mənaları özündə birləşdirən xəsis ifadəsi bu mənanın mənfi ab-havasını azaltmağa yönəlmişdir. Hər vasitə ilə pul xərcləməkdən çəkinən

adama xəsis deyilir. Hətta bununla bağlı ədəbiyyatımızda da xəsislik simvoluna, arxetipinə çevrilmiş obrazlar da vardır.

“Üç gündən sonra başının üzərində **zəfər** bayraqları əsən bir taxt-rəvan gedir.” [30, s. 199] Zəfər sözü danışığ dilində daha çox işlədilən qələbə sözünün sinonimik evfemizmidir.

“Cənab haqqın inayət və mərhəmət sayəsində salamat yaşadığınızı eşidib həddindən artıq **şadlandım.**” [30, s.200] İnsani duyğulardan qaynaqlanan hərəkətlərdən biri də şadlanmaqdır. Şadlanmaq sözü müsbət mənə ifadə etsə də biz onu evfemizm kimi qəbul edirik. Sevinc hisslərindən yaranan bu feil kefli olaq, keflənmək kimi sözləri əvəz edə bilər.

“Yenə də dünənkiyəm, **çöhrəmdə, əndamımda** heç bir dəyişiklik yoxdur” - deməyi adət etmişdi. [30, s. 201] Sifət insanı orqan kimi üzə bildirir. Lakin yuxarıdakı çöhrə sözü bədii üsluba xidmət edərək evfemizm funksiyasında çıxış etmişdir.

Əndam kəliməsi poeziya nümunələrində geniş işlədilmiş, bu gün klassik poeziyada qalmaqdadır. Duruş, qamət mənasını bildirən əndam sözü şeirlərdə əsasən qadınlara aid edilmişdir.

“Qardaşının **əqlə** və siyasətə uyğun olmayan hərəkətləri yalnız düşmənlərin deyil, dostlarımızın da həyatına **fəna** təsir edir. “ [30, s. 203] Burada əql-ağıl, fəna-pis sözlərini əvəzləmiş evfemizmlərdir.

“Səni bura gətirən mənim **iqbalımdır.**” [30, s. 203] Klassik ədəbiyyata xass olan sözlər sırasına iqbal sözü də aiddir. İqbal üslubi evfemizmi qismət, qədər sözlərini əvəzləmişdir.

“Qətibə bunları düşünürkən, özü də hiss etmədən **qəhqəhə** ilə güldü.” [30, s. 204] Danışığ dilimizdə işlədilən şaqqanaq sözü qəhqəhə sözü ilə əvəzlənir. Şaqqanaq kobud mənalı, nəzakətsiz səslənən ifadədirsə, qəhqəhə daha mülayim səslənir.

“Sən böyük bir məmləkəti idarə edən hökmdarların idarəsini adi bir qadının iradəsinə bağlayır və sən bir xalqın müqəddəratını bir qadının **saxta** gülüşlərinə satırsan.” [30, s. 206] Evfemizmlərin tərifi və ona verilən səciyyəvi əlamətlərdən bilir ki, onlar həm də ya kobud sözün qarşdakı tərəfə ötürdüyü xoşagəlməz hissləri

azaldır. Saxta sözü belə evfemizmlərdəndir. Oxucaya qarşı diqqət və hörmətdən irəli gələrək müəllif kobud sözlərə daha az yer verməyə çalışır. Yalan disfemizmini əvəz edən saxta sözü bu gün dilimizdə də geniş işlənməkdədir.

“Əlahəzrətə **ərz eləmək** istəyirəm ki, bu yol, sənətkarlıq yolu deyildir.” [30,s. 208] Daha bir nümunəyə diqqət yetirək. Cümlədə qara şriftlərlə verilmiş ərz etmək sözü söyləmək, danışmaq, bildirmək mənasını bildirir. Bədii üslubun xüsusiyyətlərini özündə daşıyan evfemizm nümunəsidir.

“Qızıl Arslan bizim bu **izdivacımıza** soyuqqanlılıqla baxa bilərmi?” [30, s. 211] İzdivac sözü ailə, evlilik kimi evfemizmlərin məna qruplarına aiddir. Evlilik anlayışı bildirən bu söz nəzakətdən kənar səslənən ərə getmək frazeolgizminin əvəzinə işlədilir.

“Eyni zamanda Togrul da Əbubəkrin **vəliəhd** təyin olunduğunu eşidərkən öz **vəliəhdi** Məlikşahın gələcəyi haqqında qorxuya düşmüşdü.” [30, s. 213] Bu cümlədə varis- vəliəhd əvəzlənməsinin nəticəsini- vəliəhd evfemizmini görə bilərik.

“.... böyük məmləkətin vəliəhdi, yoxsul bir şairin vəliəhdi ilə bərabər **yoxsul** və **həqir** bir süfrənin ətrafında oturub nahar yeməyi yeyir.” [30, s. 215] Kəsib-həqir, yoxsul disfemizm və evfemizm cütlüyü evfemizmlərin araşdırılması zamanı ədibin əsərlərində aktiv şəkildə özünü göstərdiyinin şahidi olur.

“Lakin Seyid Əlaədinin gəlməsi, onun **qəlbində** olan kədərləri dağıtdı, şam yeməyinə başladılar.” [30, s. 222] Şifahi nitqimizdə insanın orqanı olan ürək sözü hətta anatomiya kimi elm sahəsində də termin kimi işlədilməkdədir. Lakin qəlb sözü ürək sözü ilə sinonimlik yaratsa da onu bədii ədəbiyyatda əvəz edə bilmir. Qəlb sözü üslubi xarakter daşıyaraq hisslərin yer aldığı məfhum kimi başa düşülür. Bu səbəbdən qəlb ifadəsi ürək kəliməsi üslubi cəhətdən əvəzləyərək evfemistik funksiya daşıya bilər.

“Fəxrəddin ona bir an dərin **nəzərlər** atdı, gözəl dilənçinin çöhrəsi tanış çöhrə idi.” [30, s. 222] İnsanın baxışları onun nəzərləri ilə eyni anlam daşıyır. Baxış-nəzər (evf.)

Madam ki, xanımın **xeyir işi** vardır, haman xeyir işdə iştirak etmək lazımdır. [30, s. 227] toy(nişan)- xeyir iş (evf.)

“... Qəzvin şəhərini işğal edib Həmədanla Azərbaycanın əlaqəsini kəsmək təşəbbüsünü bəyəndi və **təqdir etdi.**” [30, s. 230] Bəyənmək-təqdir etmək(evf.)

“Azərbaycan xalqının qanları və qurbanları nəticəsində qazanılan qələbələrini unudur, onların **istiqlalını** əcnəbilərin ayaqları altına verir, ərəb nüfuzu altından təzə-təzə qurtarmaq istəyən xalqın boynuna ərəb əsirliyi zənciri hazırlayırsan.” [30,s. 232] Azadlıq-istiqlal (evf.)

“Əmir xətibə olan hörmətini meydanda yığılan əhaliyə göstərmək üçün **uzunqulağın** üzəngisindən tutub xətibini mindirdi, sonra isə özü atına minib yola düşdü. ” [30, s. 18] “Xətib **uzunqulağın** başını çevirib Əmir İnanca yanaşdı və dedi” [30, s. 20]

Bu parçalarda işlənən uzunqulaq sözü evfemizm nümunəsidir. Azərbaycan dilində evfemizmlər onların ifadə etdiyi mənalara görə qruplara bölünür. Bu qruplardan biri də heyavni ad bildirən evfemizmlərdir. Məsələn canavarın adı qorxulu səslənənsə də onun qarşılığı olan, daha çox yazılı nitqdə müraciət olunan qurd sözü daha əzəmətli və müsbət səslənir. Beləliklə, uzunqulaq sözü də evfemizmin bu mənə növünə aid edilir.

“Uzaqda yaşayan tacirlərin **uzunqulaqları** sürətlə sağa, sola, şimala, cənuba getməyə tələsirdi.” [31, s.117] Xalq arasında istifadə olunan, yük daşıyan heyvan eşşək ədəbi dildə kobud səslənir. Elə buna görə də, bu sözün qarşılığı kimi daha yumşaq ifadə - uzunqulaq işlədilir. A.A.Xalanskaya, V.V.Paninin bölgü prinsiplərini əsas götürərək deyə bilərik ki, uzunqulaq sözü nəzakətlik prinsipləri əsasında yaranan evfemizmlərə aid edilə bilər. Neytral mənada işlənən *eşşək* ifadəsi uzunqulaq,ulaq sinonimik cərgə təşkil edir. Uzunqulaq leksik vahidi formal-struktur cəhətdən mürəkkəb söz hesab edilir. Uzun və qulaq sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn bu vahid sintaktik yolla yaranıb.

“Bir ay əvvə cənab xətibin şikayət etdiyi **əxlaqsız** qadındır.” [29, s. 20]

Tərbiyəsiz, əxlaqsız sözləri əvəzinə ədəbsiz sözü günümüzdə geniş şəkildə bədii əsərlərdə işlədilir. M. S. Ordubadinin bir çox əsərində, o cümlədən “Qılınc və qələm” romanında da bu sözə rast gəlmək mümkündür.“ Kafirdir, **ədəbsizdir!** ” [29, s. 20] Tərbiyəsiz mənasını verən bu söz evfemizm hadisəsinin məhsuludur. *Ədəbsiz*

sözü morfoloji baxımdan *ədab*-kök və *siz*-şəkilçi morfemin birləşməsi ilə formalaşmışdır. Ədəbsiz-biədab-nəzakətsiz-tərbiyəsiz sözləri bir-biri ilə sinonimlik təşkil edə bilirlər.

İnsanın bədən üzvlərinin birbaşa adını səsləndirmək və ya yazıda yazmaq etik çərçivədən kənar olduğuna görə bu sözləri ifadə etmək istədikdə, xüsusilə, latınca adları ilə verilir. Bu zaman çox aydın məsələdir ki, bu ifadələri yalnız mütəxəssislər daha yaxşı anlayırlar. Lakin belə əvəzlənmə vasitəsilə nəzərdə tutulan həmin orqanların gizliliyi müəyyən dərəcə də mühafizə edilmiş olur.

“Onun **ixtiyarlaşmış** başının ağarmağa başlamış saçları, gülümsər və təbəssümlü gözləri, minlərcə rübainin xəzinəsi sayılan **sinəsi** görünərkən, xətibin müridləri belə gözlərini pəncərəyə dirəyib böyük şairə və müəlliməyə baxmağa başladılar.” [29,s. 20] Məmməd Səid Ordubadinin “Qılınc və qələm” əsərində yazdığı bu cümlə daxilində biz iki evfemizm nümunəsinə rast gəlirik. Bu nümunənin biri üslubi evfemizmdir. Nitq prosesində zamanı insanın bədən üzvlərinin adları ədəb qaydalarına uyğun olmadıqda onu əvəzləmək ehtiyacı yaranır. Xüsusilə, yazılı nitqdə bu ehtiyac aydın hiss olunur. Qadına məxsus olan bədən üzvünün əvəzlənməsində *sinə* sözü eyni funksional vəzifəni icra edir və somatik evfemizm nümunəsidir.

İxtiyar sözü omonim sözdür. Lakin yuxarıdakı cümlədə müəllif ixtiyar sözünü yaşlı, qocalmış üslubi məqamında işlətməmişdir. Bundan başqa o güc, qüvvət mənasını da ifadə edir. Evfemizmlərin istifadəsi müxtəlif motivlərə əsaslanır. Bunlardan biri də ədəb qaydalarından qaynaqlanan mənəvi evfemizmlərdir. Beləliklə də ixtiyar sözü bu motiv əsasında formalaşmış mənəvi evfemizm nümunəsidir.

“Çünki bəzi adamlarda **yaşlı** olduqlarına baxmayaraq çoculuq xasiyyətləri davam edir, onlar hər şeyin içərisini öyrənməklə maraqlanırlar.” [29,s. 47] İctimai həyatla əlaqədar evfemizmlərdən biri də yaşlı evfemizmidir. Qarşıdakı qocaya olan nəzakətdən, böyüyə hörmətdən irəli gələrək yaşlı ifadəsi qoca sözünün yerinə istifadə olunur.

“Onlar **əfv ediləcək** insanlardır [29, s.69] İnsanoğlunun həyat bitmədikcə etdiyi səhvləri də bitmir. Bunun qarşılığında isə o, bağışlanma diləyir. Bəzən biz bağışlamaq, bağışla kimi ifadələrin əvəzinə daha təsirli səslənsin deyə əfv etmək, əfv

et evfemizmlərini işlədirik. Yuxarıda qeyd etdiyimiz cümlədə də bu evfemizmlə qarşılaşırıq.

“Altı aydan bəridir ki, Bərdəsinin mühasirəsi davan edir, əsgərlər aclıqdan **tələf olmaqdadır.**” [29, s. 75] Məhv olmaq, qırılmaq-tələf olmaq (evf.)

“Xarəzm və Orta Asiyanı əlində saxlamaq məqsədilə Səmərqənd xaqanın qızı ilə **izdivac etdi.**” [29, s. 76] Ərə getmək- evlənmək (evf.)

“Buna görə də biz bir neçə həftədir ki, bu məsələ ilə dərindən məşğul olmaqdayıq, işçilərin bəzilərini yerli xalqdan olmadıqları üçün məsul işlərdən **xaric etmişik.**” [29,s. 79] Qovmaq-xaric etmək (evf.)

“Bu mənim müqəddəs arzularıma **müvafiqdir.**” [29,s. 82] Uyğun- müvafiq (evf.)

“Mənim gözəl qadınım yenə də bilməlidir ki, qələbənin günəşdən yüz qat artıq olan **şəfəqləri** o qədər göz qamaşdırıcıdır ki, qaliblərin ailəsində olan namussuzluqları görmək üçün heç bir gözə imkan verməz.” [29,s. 83] şüa-şəfəq (evf.)

“Azərbaycanın hər tərəfindən gətirilmiş cariyələrə, cariyələrin tovuz quşu qanadından daha bəzəkli olan libaslarına tamaşa etdikləri zaman, Nizami ilə Fəxrəddin də Qərənfil **xiyabanında** gəzərək söhbət edirdilər.” [29, s.84] bağ-xiyaban (evf.)

“Çünki Azərbaycan **istiqlaliyyətini** avam Azərbaycan miqyasında həyata keçirmək lazımdır.” [29,s. 84] müstəqillik – istiqlaliyyət (evf.)

“Xüsusən **yaşlı** və böyük şairlərin iştirak etdiyi bu məclisdə bizim şeir oxumağımız küstaxlıqdır.” [29, s.84] Qoca –yaşlı (evf.)

“Biz sabahın özündə də Əmir İnancın qulağından tutub buradan **xaric edə bilərik.**” [29, s.89] Burada xaric edə bilmək üslubi evfemizmdir. Xaric etmək kənarlaşdırmaq mənasını bildirsə də burada qovmaq, rədd eləmək disfemizminin yerində işlədilmişdir.

“Qız əlini İlyasa uzadıb **vidalaşmaq** istərkən, İlyas diksindi və keçmişin şirin və nəşəli xatirələrindən ayrıldı.” [29, s.94] Sağollaşmaq- vidalaşmaq (evf.)

“Gözümüzün bəbəyində,bir-birimizin **çöhrəsinə** baxdığımız zaman,sənin qəlbini öyrənə bildim.” [29, s.103] sifət- çöhrə (evf.)

“Çünkü məktubun məzmunu Aran **istiqlaliyyəti** məsələsini kölgədə buraxır.”
[29, s.105] azadlıq- istiqlalıyyət

“Şirvan şahlığı Aran havalisinin başsızlığından istifadə edib bu ölkəni öz məmləkətinə **ilhaq etmək** istədi.” [29, s.106] qoşmaq, birləşdirmək- ilhaq etmək (evf.)

“Əmirəlmöminin aciz növərləri Aran ilə Şirvanın birləşməsi işini gələcəkdə xəlifə nüfuzuna qarşı zərərli hesab edib bu **ilhaqa** əngəl törətdilər.” [29, s.106]

“Onu **arxadan** təqib edənlər də gəlib yetişdi.” [29, s.109] dal- arxa (evf.)

“Rəqqasələrin göstərəcəyi bədii incəliklər Əmirin əlindəki piyaləsi ilə həmahəng olmamışdı ki, **xidmətçi** içəri girib səsləndi:- Hacib!Hacib!” [29, s.111] qulluqçu, növə- xidmətçi(evf.)

“Lakin Dilşad həbsə alınandan sonra Fəxrəddinlə görüşmək üçün əlverişli bir fürsət ələ keçdiyini anladı və bu məqsədlə axşam çağı bütün **zinətlərini** üstünə taxaraq saraydan çıxdı.” [29 , s.113]

“Fəxrəddin Soba xanımın cavabını verə bilmədi,onu buraxdığının səbəbini deyib **acıqlandırmaq** istəmədi,çünki belə bir vəziyyətdə heç bir vəziyyətdə heç bir zaman ona: “Mən səni əxlaqın pozğun olduğu üçün,söz gəzdirən və macəraçı olduğun üçün buraxdım”deyə bilməzdi.” [29 , s.116]

“O, qiymətli xalçaların üzərindən məğrur qədəmlərlə keçdiyi zaman orada qəribə bir mənzərəyə təsadüf etdi.” [29, s. 132]

“O, yenə Fəxrəddinin ehtiyatsız **qədəmlər** atacağından qorxur və ona qəti göstərişlər verirdi.” [29 , s.117] addım-qədəm (evf.)

“Sən nə üçün o **əxlaqsızla** görüşüb öz sirlərini onun əlinə verdin?” [29, s.118] fahişə-əxlaqsız (evf.)

“Səba xanım sarayda olduğu üçün böhran və **iftiraları** genişləndirə bilərdi.”
[29, s.122] şər- iftira (evf.)

“Sizi düşündürən bütün müəmmaları öyrənib saymaq üçün **qəlbə** girmək lazımdır.” [29, s.123] ürək- qəlb (evf.)

“Bu cavahirəti, bu inciləri , bu almazları da xəlifə **hüzuruna** gətirdiyin zaman üstünə taxmalısan.” [29, s.179] qarşı,qabaq- hüzur (evf.)

“Belə bir **soyğunçuluğun** nəticəsində şəhər sənayesi məhv olur, peşəkarlar işini dayandırmağa məcbur olurlar.” [29, s.194] oğruluq, qarət- soyğunçuluq (evf.)

“Bəzən ölənün vərasələrinə verilmək üçün **qatildən** alınan qan bahası yerli hakimün və onunla əlbir işləyən ruhanilərin cibinə tökülür.” [29, s.197] Qatil sözünün etimologiyasına nəzər yetirsək onun ərəb mənşəli olduğunu, həmçinin qətl sözü ilə qohum olduğunu görə bilərik. Qəsdən adam öldürən şəxsləri bildirən bu sözün daha sərt forması canidir. Birinci fəsildə də vurğuladığımız kimi, evfemizmlərin bir çox funksiyası vardır. Böyük alim İ. R. Qalperin və C. Caney, W. Holderin fikirlərinə əsasən evfemizmin funkiyalarından biri birbaşa şəkildə kəskin, xoşagəlməz adı daha yumşaq bir forma ilə əvəz etmək funksiyasıdır. Cani disfemizminin qarşılığı olaraq qatil evfemizmi bu funksiyanı öz üzərinə götürərək bir az da olsa xoşagəlməz mənənin yüngül halda ifadə etmişdir.

“Lakin məmləkətə sahiblənmək üzərində bir-birini boğmaqda olan hökmdarlar Bağdad çuxurlarına düşüb qoxumaqla xəlifə adlanan bu diri meyiti basdırmağa cürət etmir, yaxud bunu istəmir, çünki hər kəs bir-birindən **qəsb edəcəyi** məmləkətin qəbaləsini xəlifənin möhürü ilə rəsmiyyətə salmağa çalışır.” [29, s.199]

“Mənim üçün saray həyatı, azadlığını itirmiş bir quşcuğazın qızıl qəfəsdən aldığı **nəşədən** heç də yüksək ola bilməz.” [29, s. 218]

“Qətibə də pərdənin dalında durub məktubu **dinləmişdi.**” [29, s.257] qulaq asmaq- dinləmək (evf.)

“Qətibədə yenə bir gənclik şəhvetinin coşmaq istədiyini hiss edərək gənc qadının şəhvetinə təkən vermək istədi və **yaşlı** Atabəy dodaqlarını bir çocuq kimi Qətibənin döşlərinə söykədi.” [29, s. 288] qoca-yaşlı (evf.)

“Bacardıqca üsyanın **qarətçiliyə** çevrilməməsinə çalışın, tək-tək adamların intiqam almaq fikirlərinə imkan verməyin.” [29,s. 293] oğruluq- qarət (evf.)

“Qətibə bu hadisədə Qızıl Arslanı **təqsirləndirir**, Atabəy Məmməddən müqəssirlərə cəza verilməsini tələb edir və deyirdi.” [29, s.297] günahlandırmaq- təqsirləndirmək (evf.)

“Atabəy xəbərdar olmasa belə, yaşadığı evin sahibi Canpolad adında **yaşlı** bir kişidən, bir qız, bir də qadından ibarət idi.” [29, s. 320] qoca-yaşlı (evf.)

“Böyük **ağsaqqal** dəsmalı açıb Atabəyə verdi.” [29, s.323] “**Ağsaqqal** gülümsəyərək Atabəyə cavab verdi.” [29, s.339] “**Ağsaqqal** tarixi miras saxlanan qutudan bir kitab çıxarıb bir səhifəyə qızın, başqa bir səhifəyə də Atabəyin verdikləri andı yazaraq dedi.” [29, s.340] Bu üç cümlənin hər birində ağsaqqal evfemizmi işlədilmişdir. Bu evfemizm nəzakət xətrinə deyilən evfemizmlər sırasına daxildir. Qadın qocaldıqda ona ağbirçək, kişi qocaldıqda, ixtiyarlaşdıqda ona hörmət əlaməti olaraq, dünyagörmüş şəxs kimi ağsaqqal deyilir.

“O, **dünya durduqca** yaşamağı bacarmayacaqdır.” [29, s.244] Bu cümlədəki obrazlı ifadə olan dünya durduqca feil tərkibi evfemistik funksiya daşıyır. Dünya fırlandıqca yeni həyat var olduqca mənasını verən bu ifadə əsərə gözəllik qatmışdır.

“Bu **şeytan** hər barədə gözəldir, yeganə bir eybi varsa, o da bunun şeytanlığıdır.” [29, s.209] Bu cümlədəki şeytan sözü evfemistik sinekdoxadır. Sinekdoxa dedikdə bir sözlə butöv sözün bildirilməsi nəzərdə tutulur. Burada şeytan sözü Qətibə obrazının adını əvəz etmişdir.

“Müxtəsər söz, **təziyə** məclisi adı ilə düzəlmiş bu oyunxana, mənim ömrümdə gördüyüm bütün oyunxanalardan daha əyləndirici idi.” [31, s.11] yas- təziyə (evf.)

“Bu **müvəffəqiyyət** hər iki dünyada sizin üçün kifayətdir.” [31, s.12] uğur- müvəffəqiyyət (evf.)

“Buna görə də daxili həyəcanlar, **təşvişlər** və çırpıntılar içərisində çapaladığım halda Mahrunu gözləməkdə idim.” [31, s.14] həyəcan-təşviş (evf.)

“O, birdən-birə dönüb, kinli bir **nəzərlə** sərdar Rəşidi ayağından başına qədər gözdən keçirdi, bununla da biz onun sərdar Rəşidə qarşı dərin bir nifrət bəslədiyini anladıq.” [31, s.14] baxış- nəzər (evf.)

“Qəhrəmanı yalnız romanlarda aramaq **doğru fikir deyildir.**” [31, s.15] Evfemizmlərin əsas funksiyası mənanı, fikri dinləyənin daha yaxşı qarşılayacağı, xoşagələn şəkildə ifadə etməkdir. Doğru fikir deyil ifadəsi ilə yalandır ifadəsi arasında fərq böyükdür. Biri qarşıdakını təqsisləndirirsə, digəri onu anlamağa, sadəcə öz fikrini ifadə etməyə çalışır. Beləliklə mənfi hisslər yaradan yalandır ifadəsinin əvəzinə işlənən doğru deyil ifadəsi evfemizmdir.

“Elə **dalğındım** ki, qızın evinə nə üçün gəldiyimi də unutmuşdum.”[31,s. 16] fikirli- dalğın (evf.)

“Təbriz xalqının başına gətiriləcək **fəlakətin** ağırlığını mən indidən təsəvvür edirəm.” [31,s.17] bədbəxtlik-fəlakət (evf.)

“Vaxt çox az idi, xüsusən bu təklifin Hacı Əli tərəfindən meydana atılması da gələcək mübahisələri nəticəsiz qoya bilərdi; çünki Hacı Əlinin sözünü qanun bilən **rəhbərlər**, bugünkü iclasda əksəriyyəti təşkil edirdi.” [31, s. 19] başçı-rəhbər (evf.)

“Mən **rica edərdim** ki, bütün dediklərimi bəratülqolda qeyd edəsiniz.” [31, s.20] xahiş etmək- rica etmək (evf.)

“Miss Hanna mənim kim olduğuma müəyyən bir **qənaət** hasil edə bilməsə belə, son hadisələrdə iştirak etdiyimi təyin edə bilmişdi.” [31, s.25] nəticə- qənaət (evf.)

“...Bura sənin vətənidir, onu müdafiə etməli və ona uzanmaqda olan **istilaçı** əlləri qırmalısan.” [31, s.25] təcavüzçü- istilaçı (evf.)

“O bu imtahanı çox gözəl bir surətdə verdi, xətti-hərəkətində zərrə qədər **yanılmadı**.” [31,s. 26] səhv etmək-yanılmaq (evf.)

“Qarşımdakı təntənəli şam süfrəsini, bəzəkli və isti otaqları, gənc və gözəl bir qızı deyil, xatirəmdə canlanan qorxulu mənzərəni **seyr edirdim**.” [31, s.29] baxmaq-seyr etmək (evf.)

“Onun vaxtilə söylədiyi bu söz, məni lap özümə gətirdi. Ruhuma vicdanıma yeni bir təkan verdi, əzmimi, mətanətimi, **istiqbala** olan ümidlərimi özümə qaytardı.” [31,32] gələcək-istiqlal(evf.)

“Onun arxasınca gəzən və oxuduqlarından **nəşələnən** müctəhid müridləri ilə bərabər çarın əmmaməli xəfiyyələri də keçib getdi.” [31, s.39] sevinmək-nəşələnmək (evf.)

“Onlar da Ninanı görməkdən **şadlanırdı**.” [31, s. 46] keflənmək- şadlanmaq (evf.)

“Mahur xanım,hadisələrdən çox da **darılmayın**”. [31, s.46] küsmək-darılmaq

“Nina özünü məndan daha **fəna** hiss edirdi.” [31, s.55] pis-fəna (evf.)

“İran padşahı İranda mövcud olan Azərbaycan xalqlarının əzilməsi üçün türk-fars vuruşmaları təşkil edərək, Xorasan və başqa əyalət şəhərlərində yüzlərcə insanların **həlakına** səbəb olur və türk milli mədəniyyətinin unudulması üçün qəti tədbirlər görür.” [31, s.78] ölmək- həlak (evf.)

“Mən inandığım adamı öz məktubumla sizin **xidmətinizə** göndərərəm, mənim özüm üçün sizin dostluğunuz və üzerimdəki himayəniz hər şeydən qiymətlidir.” [31, s.100] qulluq-xidmət (evf.)

“Onlardan biri musiqidən alınan **nəşəni** bütün nəşələrdən üstün tuturdu, o biri dəniz səyahətindən, başqası çöllərdə dolaşmaqdan, bir başqası axşam səfasından, digər səhərin nəşəsindən danışdı.” [31, s.104] sevinc- nəşə (evf.)

“Siz onları hər halda təmin etməlisiniz, hazırkı zamanda onlar heç bir **təqsirləri** olmadan da zərərdə də ola bilərlər.” [31, s.100] günah- təqsir (evf.)

“Məsələn, ilk baharı-şairlərin böyük bir həsrətlə gözlədiyi lətif bir mövsümü bir düşünelim: bu zaman aləm tamamilə yeni **libasa** girmiş olur.” [31, s.105] paltar-libas (evf.)

“Nazik bir qəlb, cazibədar bir qızın gül rəngini və hələ uşaqlıq ifadələrini itirməmiş **çöhrəsinə** baxmaqdan ziyadə, dərqli,ələmli bir çöhrəyə tamaşa etməkdən nəşələnir.” [31, s.106] sifət- çöhrə (evf.)

“Əlbəttə elələrinin zövq və nəşəsi sağlam və **qüvvətli** ürəyə malik insanların zövqünə bənzəməz.” [31, s.106] güclü – qüvvətli (evf.)

“Bu çöhrələrdə yaltaqlıq, riyə, təməllüq və **alçaqlığın** hər cür şəklini görmək mümkün idi.” [31, s.112] Alçaq sözü özlüyündə mənfi cəhəti bildirsə də evfemizmdir. Heysiyyəti olmayan, namussuz, vicdansız, rəzil adama deyilən bu ifadə insana xas olan xoşagəlməz cəhət və sifətdir. Şərəfsiz tabusunun əvəzinə alçaq sözünün müəllif tərəfindən istifadəsi oxucuya hörmətdən və ədəbi dil normalarından irəli gəlir. Lakin deyə bilərik ki, bəzən müəlliflər, yazarlar obrazların dilində kobud sözlərdən istifadə edərək dinləyiciyə, oxucuya çatdırmaq istədiyi hissləri daha da qabardır. Bu isə bədii üslubun rəngarəngliyindən, gözəlliyindən qaynaqlanır.

“Hətta həzrət Əşrəf şəhərə təşrif buyurduqları gün, evində yüz nəfərlik bir **ziyafət** də düzətmişdi.” [31, s.113] məclis- ziyafət (evf.)

“Demək olar ki, bir şəhərdə 10 min islam vardısı da, bu dəhşətli vahimədən məzlumların sarsılmış rənglərində 10 min də fikir vücuda gəlirdi. İslamlarda heyranlıq son həddə çatıb hər kəsin simasında ümumi bir yas, kökü olmayan bir **müsibət** görünürdü.” [32, s.20] dərd- müsibət (evf.)

Evfemizmlər ifadə üsulları və yollarına görə müxtəlif qruplara bölünürlər. Sözün ümumi neytral mənasından ibarət evfemizmlər sırasına fiziki qüsurlu, gözdən əlil, çolaq, əqli qüsurlu, ağsaq kimi sözlər daxildir. Bu ifadələrin hamısı insandakı fiziki və ya əqli geriliyi, çatışmazlığı bildirir. “Kənd tamam boşaldıqdan sonra yerindən tərpənə bilməyən 80 yaşlı **əlil** bir qoca erməni əlinə düşüb şəhid olmuşdur.” [32, s.26] Bu cümlədə əlil sözü sözün ümumi neytral mənasından ibarət evfemizmlər sırasına daxildir. Cümlədə qocanın qüsurunun bədənə hansı hissəsində olduğu konkret göstərilməsə də oxucu onu təxmin edə bilər.

“Bu səbəbdən müsəlmanlar səngərləri boşlamayıb davam etdiyindən artıq **tələfatlara** düşər olurdular.” [32, s.28] ölüm-tələfat (evf.)

“Bu müharibədə ermənilərin şan-şöhrətinə ziyan vuran bir iş vardısı, o da müharibə vaxtında südəmər **körpələri**, qoca qarıları öldürmək idi.” [32, s.29] Yuxarıdakı cümlədə körpə sözü evfemizm kimi işlədilmişdir. Müəllif körpə əvəzinə uşaq sözünü də istifadə edə bilərdi. Lakin cümlədəki və həmçinin ümumi mətndəki mənanın emosional rəng qazanması üçün yazar əsərinin dilində bu ifadəni işlətməyi üstün tutmuşdur.

“Əlbəttə, deyilən işlərə sizdən yardım olmasa, bəla ildırımları sizi odlayıb əziz vətəninizi xarabalığa döndərəcəkdir. Doğma evləriniz də **məzarlıq** çevriləcəkdir.” [32, s.32] Dumanlı Təbriz əsərindən gətirdiyimiz bu sitatda məzarlıq evfemizmi diqqətimizi cəlb edir. Məzarlıq bildiyimiz kimi ölümə, ölü ilə bağlı olan bir anlayışdır. Bu isə onun sözlə ifadə olunan ölüm bildirən evfemizmlər sırasına aid olduğunu göstərir. Məzarlıq evfemizminin qarşılıq disfemizmi qəbiristanlıqdır. Bu evfemizm semantik-struktur quruluşuna görə düzəltmə hesab olunur. Məzarlıq məzar evfemizminə “-lıq” şəkilçisinin əlavə olunması ilə yaranmışdır. Məzar sözünün disfemistik qarşılığı isə qəbir ifadəsidir.

Əvvəllərdə də qeyd etdiyimiz kimi bir sıra evfemizmlər bədii üslubuna, əsəri sadə danışiq dilindən uzaqlaşdıraraq bədiiliyini artırmağa xidmət edir. “Hərgah belə bir hadisə varsa, mənim əleyhimə düzələn **iftiradır.**” [29, s.137] Məmməd Səid Ordubadinin “Qılınc və qələm” əsərindən olan bu cümlədə iftira evfemizminin qarşılığı şəh, böhtan disfemizmidir. Bu disfemizmlər özünü danışiq dilində daha aktiv göstərdiyi kimi, iftira sözü də əksinə yazı dilində geniş işlədilir.

Dünya dillərində söyləmlər müxtəlif üsul və yollarla evfemizləşə bilirlər. Dilimizdə troplarla ifadə olunan, yəni metafora, metanomiya, sinekdoxa, parafraza, ironiya (rişxənd), simvol (rəməz) vasitəsi ilə ifadə olunan evfemizmlər dilimizdə özünü göstərməkdədir. Bir əlamətlə bütövün adlandırılması evfemistik sinekdoxadır. Bütün sinekdoxalar metonimiyadır, lakin əksini söyləmək mümkün deyil. Bizim şəriətdə müdafiə məsələsi vacibdir. Nümunəyə diqqət yetirək. “Ona görə də qorxunu, **ağciyərlili** qəlbinizə qoymayasınız.” [32, s.39] Buradakı ağciyərlilik sözü ağciyər sözündən düzəlmişdir. Ağciyər həm həqiqi, həm məcazi mənə bildirə bilir. Evfemizmin əlamətlərindən biri onun məcazi anlama malik olmasıdır. Belə ki, bu ifadə ilkin mənada insanın bir orqanının adını bildirsə də, məcazi mənada qorxaqlıq rəməzi kimi nitqdə iştirak edir. Qorxaq adam ağciyər, insana məxsus qorxaqlıq xüsusiyyəti isə ağciyərlilik adlanır.

“Səni **məhv etmirəm**, çünki səni məhv etmək xəlifənin ən yaxın adamlarını **təhqir etməkdir.**” [29, s.30] Bu parçada məhv etmək, təhqir etmək evfemizm nümunələridir. *Məhv etmək* qırmaq, tələf etmək, puç etmək hətta öldürmək kimi semantik mənada işlədilir. Bu cümlədəki məhv etmək ifadəsi kontekstə baxsaq daha çox öldürmək mənasına uyğun gəlir. İzahlı lüğətimizdə “heysiyyətini alçaltmaq, mənliyininə toxunma, alçaltma” kimi izah edilən təhqir etmək ifadəsi cümlədəki mənanı yumşaltmağa xidmət edən evfemizmdir.

“O cənabın kitabxanası və qazi idarəsinə məxsus kitablar eləcə **məhv edildi.**” [32, s.29] “Dumanlı Təbriz” əsərindən olan bu cümlədə məhv edilmək ifadəsi yuxarıdakı mənələrdən fərqli olaraq “dağıdılaraq yox edildi” kimi başa düşülür.

“Onların göstərişilə üsyan edənlər isə namuslu iranlıların və onların nümayəndəsi Hacı Səmədxanın qeyrəti sayəsində **məhv olmuş** və olacaqdır.” [31,

s.98] Cümlədəki məhv olmuş, yəni məhv olmaq ifadəsi kimi başa düşülür, çünki - olmuş zaman şəkilçisidir. Məhv etmək və məhv olmaq mənası bir-birinə yaxındır. Bu səbəbdən evfemizmin izahını yuxarıdakı ilə eyni hesab edirik.

Ölümlə bağlı olan evfemizmlər sırası bütün dillərdə xüsusilə türk dillərində geniş və uzundur. “Yuxarıda adı çəkilən Aşot adlı erməni əfsəri öz firqəsinin bir alayı ilə səngərdə **qətl edildi.**” [32, s.35] “Camaat artıq kənddən uzaqlaşandan sonra, sərvət və dövlət ilə məşhur olan Məşədi Qənbər, Mahmud, Hacı Hüseyn və başqaları - 15 nəfər mallarını mühafizə üçün kənddə qalıb silah götürməklə səkkiz erməni **qətl edirlər.**” [32, s.27] “Müsiabətə düşər olmuş Hacı oğlunu qana bulaşmış görərkən çayıb bir güllə kazaklara atmış, elə buna görə də onun ailəsi biədəblər tərəfindən **qətl edilmişdir.**” [32, s.18] Ölüm, öldürməklə bağlı olan evfemizmlər sırasına qətl etmək birləşməsi də aiddir. Qətl etmək, yəni öldürmək adresata məlumatı olduğundan daha az mənfi hisslərlərlə məlumat, informasiyanı ötürməyə xidmət edir. Dilçilikdə mübahisəli məsələlərdən biri də etmək, olmaq, eləmək feilləri ilə formalaşan birləşmələrdir. Onlar quruluşca mürəkkəb feil hesab olunurlar. Qətl etmək də bu tipli nümunələrdəndir.

“Bütün bunlardan sonra oxuculara məlum edirəm ki, bu yazımda olan əhvalatı diqqətlə oxusunlar və rast gəldikləri qüsurlarımı **əfv etsinlər.**” [32, s.16] Bu cümlədəki əfv etmək ifadəsi bağışlamaq mənasını özündə ehtiva edir. Bu frazeoloji birləşmə iki sözün əfv və etmək sözlərinin birləşməsi ilə yaranmışdır.

“Digər tərəfdən Üç kilsə müsəlmanlarını qətl-qarətə başlayıb, coğrafi ərazinin namünasibliyi ucundan islamı misli görünməmiş cəfalar etmişlər. Dağılmış kəndlərin kədərli əhvalatları sıra ilə **nəql edilir.**” [32, s.28] “Dumanlı Təbriz” əsərindən gətirilən bu nümunədə nəql etmək birləşməsi evfemizm örnəyidir. Nəql etmək nəql və etmək sözlərinin mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsindən yaranmışdır. Semantik cəhətdən bir əhvalatı, hadisəni danışmaq, nağıl etmək mənasına uyğun gəlir.

M.S.Ordubadi öz əsərlərində evfemizmlərə geniş yer verərək, tədqiqatçıların kobud, kəskin, yasaq söz və ya ifadələrin əvəzinə işlədilən mülayim, incə söz və

ifadələr olan evfemizmləri ana dilli mətnlərdə daha dərinlən araşdırmasına imkan yaratmışdır.

2.2 Frazoloji vahidlərin evfemistik funksiyası

Evfemizmlər sözlər və frazeoloji vahidlər vasitəsi ilə ifadə olunurlar. Frazoloji vahidlərin evfemistik funksiyası frazeoloji birləşmələrin obrazlılıq, yüksək ifadə potensialı, məcazilik kimi bir sıra səciyyəvi cəhətləri ilə sıx bağlıdır. Evfemistik frazeoloji birləşmələr digər frazeoloji birləşmələr kimi dildə hazır şəkildə qəlibləşmiş şəkildə mövcud olur və semantik, struktur baxımından dəyişilməzdir.

Onların əsas əlaməti daxilində olan sözlərin öz həqiqi mənasını itirərək, məcazi mənə kəsb etməsi faktıdır.

Ölümü adı ilə xatırlamaq, hətta onun haqqında düşünmək belə çox vaxt təşviş doğurur. Bəşəriyyət ölüm, ölü, ölmək sözlərini birbaşa söyləməyə də qorxurdu. Bu ölümə bağlı evfemizmlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bu efemizmlər sözlərin mənasını dəyişdirə bilməsə belə, mənfi mənələrdən qaçınmaq, dəyişmək funksiyasına malikdir. Dildə bəzən dolayı ifadələrə, bəzən də başqa dillərdən sitatlara müraciət edilsə də ondan daha gözəl, daha yumşaq, daha gözəl, daha isti yeni ifadələr - evfemizmlər yaranırdı. Ölüm fenomeni ətrafında formalaşan bu gizli ifadələr, özünün və ya həmsöhbətin ölümə bağlı dərin qorxularını aradan qaldırmaq, mənasız narahatlıqları azaltmaq, arzuolunmaz emosiyaları boğmaq üçün istifadə olunan evfemizmlər, gizli adlandırmalardır.

Dünyasını dəyişdi, rəhmətə getdi, həlak oldu, canını tapşır, həyatla vidalaşdı, gözlərini əbədi yumdu, canından keçdi, qəranına qəltan oldu kimi evfemizmlər ölümün mənə yükünü yüngülləşdirməyə xidmət edən evfemizmlərdəndir. Həyatda olan birinin yanında vəfat etmiş bir insanın ölümündən bəhs edərkən və ya yaşayan bir adamla ölmüş bir adamı müqayisə etmək ehtiyacı yarandıqda uzun ömür arzulamaq üçün evfemistik ifadələr deyildiyinin şahidi oluruq. Məsələn: Üstünüə sağlıq, Allah gecindən etsin, Allah qalanlara ömür versin və s.

Məmməd Səid Ordubadi öz yaradıcılığında ölüm konseptini izah edən evfemizm nümunələrinə geniş şəkildə yer vermişdir. Onların xalq üçün **canlarından keçməsi** kifayət deyil, xalq da bunların yolunda **canından keçməlidir**. Məmməd Səid Ordubadinin məşhur əsəri “Qılınc və qələm”dən götürülmüş bu cümlədə canından keçmək ifadəsi işlədilmişdir. Bu ifadənin izahını verməmişdən öncə qeyd edək ki, A.S.Kurkiyev öz elmi əsərlərində evfemizmlərin 5 tipini göstərmişdir. Bunlardan biri də inanclara əsasən yaranan evfemizmlərdir. “Canından keçmək ifadəsi inancla bağlı tarixi qədim evfemizmdir. Ümumilikdə, ölmək mənasını versən bu frazeoloji birləşmə daha doğru desək qəhrəmanların, şəhidlərin müqəddəs məqsəd uğrunda canını verməsi anlamında başa düşülür. Ölmək neytral sözünün bir çox evfemistik çalarlarından biri olan canından keçmək ifadəsi sabit söz birləşməsidir.

Məmməd Səid Ordubadinin “Qılınc və qələm” əsərində daha bir ölüm anlayışı ilə bağlı frazeoloji birləşməyə rast gəlirik. “Madam ki, bu gün məğlubsan, boş yerə **qan tökməyin** nə mənası vardır?” [29, s.75] Qara şriftlərlə qeyd olunmuş qan tökmək birləşməsi frazeoloji birləşmə ilə ifadə olunmuş evfemizmdir, leksik mənası adam öldürməyə uyğun gəlir.

“Qətibə Toğrulun “**rəhmətlik** qardaşım” sözünə güldü və:

- Qardaşını **Allahın rəhmətinə göndərdiyin** üçün də onun oğlunu vəliəhd, qadınını isə mələkə elan etməlisən, - dedikdə Toğrul da cavabında:

-Bütün çətinliklər də həmin mələkəliyin üzərindədir, - dedi [30, s.210] “Qılınc və qələm” romanından götürülmüş bu parçada ilk növbədə “Allahın rəhmətinə göndərmək” ifadəsi diqqətimizi çəkir. Cümlənin ümumi məzmununa diqqət yetirəndə bu ifadənin öldürmək semantik mənasını ifadə etdiyini açıq şəkildə görə bilərik. Lakin müəllif obrazın dilini incə və daha həlim etmək üçün bu söz birləşməsinə, yəni evfemistik funksiya daşıyan frazeoloji birləşməyə müraciət etmişdir. Yuxarıdakı dialoqda maraqlı bir üslubi məqam nəzərimizə çarpır. Ölüm və dini inanclarla bağlı olan bu evfemistik ifadəyə yaxın olan rəhmətlik sözü də evfemizmlər kateqoriyasına aid edilir. Bəzən hətta ölən şəxsin adı əvəzinə yalnız bu ifadə-rəhmətlik işlədilir. Qeyd edək ki, islami inanclara görə ölünün arxasınca, ölü haqqında pis danışmazlar. Buna görə də rəhmətlik sözü ölüyə rəhmət - o dünyasında xeyir diləmək məqsədilə

işlədilir. Burada Toğrul obrazın bu sözü işlətməsi və Qətibə obrazının buna gülməsi əslində müəllifin məqsədli şəkildə yaratdığı üslubi priyomdur.

Dilimizdə ölüm məzmunu kəsb edən evfemistik frazemlər olduğu kimi doğumla bağlı frazemlər də mövcuddur. Aşağıdakı nümunəyə baxaq və təhlil edək. “Biz din və təriqəti dəbdən düşməyə, hörmət və etibarını itirib, bəşəriyyətin tərəqqisinin qarşısını kəsib tarixi geri çəkdiyi aydınca sübut edildiyi bir dövrdə **dünyaya gəldik!**” [31, s.81] Bu cümlədək dünyaya gəlmək frazemi doğum, hamiləlik bildirən evfemizmlər mənə qrupuna daxildir. Dünyaya gəlmək, dünyaya göz açmaq kimi frazeoloji birləşmələr evfemistik vəzifə danışıyaraq nitq söyləyənin ədəb prinsiplərini gözləməsinə, nəzakət qaydalarına riayət etməsinə xidmət etmiş olurlar. Bu frazemlər doğrulmaq anlamını daşıyır.

Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğətinə nəzər yetirsək dara çəkmək ifadəsinin orada əks olunduğunu görə bilərik. Dara çəkmək həm həqiqi, həm də məcazi mənada nitqimizdə işlədilməkdədir. Məcəzi mənada çətinliyə salmaq, sıxışdırmaq, sorğu-sual etmək anlamını verən bu ifadə həqiqə mənada “asmaq” mənasında çıxış edir. “Hakim ərəblərin məhkumlar tərəfindən **dara çəkildiyi** Bağdadın ərəb əhalisi içərisində unudulmaz bir yas yaratdı.” [29, s.191] Bu cümlədəki dara çəkildi frazeologizmi asılmaq anlamını daşıyır və evfemistik funksiya danışıyır.

“Lakin Qətibə xatunun qəti bir cavab verməməsi Toğrulun rahatlığını pozurdu, **onun yuxusunu odlu bir qum edib gözlərinə tökürdü.**” [29, s.141] Buradakı mürəkkəb söz birləşməsi olan “onun yuxusunu odlu bir qum edib gözlərinə tökmək” dəki komponentlər öz həqiqiliyini itirərək məcazilik əlaməti qazanmışdır. Bu mürəkkəb frazeoloji birləşmə tərkibli söyləm yuxusuna haram qatmaq, yuxusunu qaçırtmaq kimi frazeoloji birləşmələrlə sinonimlik təşkil edir. Evfemistik funksiyanı sahiblənən bu çoxterkibli ifadə əsərin dilinin bədiiliyinə, bədiiləşməsinə xidmət edir.

Azərbaycan dilində keçmişdən bu günə kimi Azərbaycan mentaliteti və adət ənənəsi ilə əlaqəli yaranan ailə ilə bağlı evfemizmlər də geniş yer almaqdadır. Bəzi ifadələr danışıqda işlədilsə də bədii üslubda evfemizm nümunələri ilə əvəzlənilirlər. Qız almaq, qız vermək, ərə getmək kimi dilimizə məxsus olan frazeoloji birləşmələr

bu gün müasir dilimizdə daha mədəni, ədəbi prinsiplərə uyğun evfemistik ifadələrlə əvəz olunmuşlar. “Qılınç və qələm” əsərindən gətirdiyimiz sitatlara nəzər yetirək.

“Hətta onun **ailə qurması** işinə də kömək edəcəyəm.” [29, s.87] “Sən elə düşünmə ki, bu ehtiram səninlə **ailə qurmaq** düşüncəsinə kömək edə bilər.” [29, s.140] Bu cümlələrdə keçən ailə qurmaq frazeoloji birləşməsi evfemistik vasitədir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ərə getmək disfemizmi kobud səsləndiyi kimi onun əvəzlənməsi olan ailə qurmaq idiomu daha etik səslənir. A. Katsev, L. Krisin, E. Patriç kimi alimlərin araşdırmalarına əsaslanaraq ailə qurmaq frazeologiyasının əxlaq və etika qaydalarına uyğunluq prinsipi ilə formalaşan evfemistik ifadə olduğunu deyə bilərik.

“Lakin **ailə həyatı qurmaq** işində tələsmək həyat qanunlarını təhrif etməkdir.” [29, s.161] Ailə qurmaq frazeoloji birləşməsi kimi, ailə həyatı qurmaq da eyni mənanı kəsb edir. Bu evfemistik ifadə də eyni ilə əxlaq və etika qaydalarına riayət etmək məqsədilə dilimizdə yaranmışdı. Qeyd edək ki, A.A.Xalanskaya, V.V.Panin evfemizmləri dörd tematik qrupa ayırdığını birinci fəsildə qeyd etmişik. Buna əsasən də ailə həyatı qurmaq evfemistik funksiya daşıyan frazeologizmi bu dörd tematik qrupdan birincisi, yəni nəzakətlik prinsipinə uyğun gələn evfemizmlər sırasına aid edə bilərik.

“İndi isə Rəna xanımın **qəlbini sındırma**, buyur, bizimlə nahar elə.” [29, s.193] Qəlb sındırmaq frazeologiyası kimisə incitmək, üzmək, ruhən yaralamaq mənasında olan dil vahidir. Qəlb və sındırmaq kəlimələrinin semantik cəhətdən qovuşması evfemistik funksiya daşıyan frazeoloji birləşmənin əmələ gəlməsi ilə nəticələnmişdir. Bu ifadə cümlədə olan neqativ təsiri aradan qaldırmağa yönəlmişdir.

“Çünki sevgi danışıklarını canlandırmaq, sevgiyə aid ifadələri bəzəmək üçün bəzən yalvarmaq və **göz yaşları tökmək** də lazım gəlir ki, kişilər bunda qadınlar qədər bacarıqlı deyil.” [31, s. 28] Qara şriftlərlə qeyd olunan göz yaşları tökmək ifadəsi ağlamaq mənasını bildirir. Bildiyimiz kimi evfemizmlərin müxtəlif növləri və funksiyaları vardır. Bu frazeoloji evfemizm əsərin dilinin daha da gözəlləşdirməyə xidmət etmişdir. Göz yaşları tökmək evfemizmi göz yaşları ismi söz birləşməsi ilə

tökmək feilinin məcazi mənada qovuşması və qrammatik cəhətdən uyğunlaşması hesabına yaranmışdır.

Müəllifin “Dumanlı Təbiz” əsərindəki iki cümləyə nəzər yetirək. “Bu olmuş tarixi **vücuda gətirmək** üzrə qələmi əlimə aldığım zaman özümdə bir kədər, bir müsibət xatirələri hiss edirəm.” [32, s.6] Bu cümlələrdə işlənən vücuda gətirmək ifadəsi hal-hazırkı linqvistik dövrdə demək olar ki, işlədilmir. Lakin Məmməd Ordubadinin əsərlərinin, xüsusilə, Dumanlı Təbriz əsərinin dilində bu frazeoloji birləşməyə çox rast gəlirik. Vücuda gətirmək evfemistik idiomu yaratmaq, var etmək, meydana gətirmək mənasını bildirir.

“ Daha açıq, daha doğrusu, iki millət arasında baş verən faciələri yazmaqla vətən övladlarına keçmiş müsibətlərdən bir ibrət yadigarı kimi bir parça vətən fəryadnaməsi **vücuda gətirdim.** ” [32, s.6] lakin Burada yeni bir üslubi məqamda işlənmişdir. Müəllif “vətən fərhadnəməsini vücuda gətirdim” deyəndə onu yazmağı, yaratmağı nəzərdə tutmuşdur.

“Hər halda tarixi **qələmə almağa** cəsarət edib bəşər dünyasının hər nöqtəsinə qəm dağı olan bu sadə əsərimi yaradıb **meydana çıxarıram.**” [32, s. 6] Qələmə almaq -yazmaq sözünün ədəbi dil normalarına uyğun bədii üsluba aid dil variantıdır. Bu ifadə sabit söz birləşməsi olub üslubi evfemizm funksiyasını daşıyır.

Evfemizmin dildə işlənməsinin bir sıra səbəblərindən biri də xoşagəlməz xəbərlər, hadisələrlə bağlıdır. “Zənnimcə, siz özünüze **üz verən** hadisənin ağır olduğuna baxmayaraq, həyatınız və gələcəyinizin də qeydinə qalmalısınız.” [31, s.46] Üz vermək, üz götürüb getmək, üz verdikdə, astar istəmək, üzdən-gözdən iraq, həmçinin üz vermək, “üz” komponenti ilə yaranan somatik frazeolgizmlərdən ibarət frazem cərgəsidir. “Üz vermək” sabit söz birləşməsi ayrılıqda üz və vermək sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır.Lakin buradakı bu iki söz öz ilkin mənasını itirərək həqiqi mənada deyil, məcazi mənada çıxış edir. Yəni üz vermək insanın bir hissəsi olan üz sözü ilə birbaşa deyil, dolayı yolla bağlı olaraq bir hadisə və ya prosesin baş verməsi anlamını özündə təcəssüm etdirir və evfemizmdir.

“Ermənilərin hər bir atəşi müsəlmanların qəlbini **heyrotə salırdı.**” [32, s.23] Heyrotə salmaq idiomu təəccübləndirmək mənasını daşıyaraq daha çox kitab dilində

işlədilir. Qeyd edək ki, danışığ zamanı bu evfemistik frazemin loru formasından yəni disfemizmindən – şoka salmaq ifadəsindən istifadə olunur.

“Bu kəndlərin də camaatı onlara qoşulub 20 verst məsafədə olan, yuxarıda adı çəkilən Təzəkəndə **pənah aparırlar.**” [32, s.27] Pənah aparmaq frazeologizmi fars mənşəli pənah və aparmaq sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Pənah sözü sığınacaq mənasını ifadə edirsə, pənah aparmaq kiməsə, harasa sığınmaq, kömək istəmək məzmununu bildirir. Pənah aparmaq ifadəsi özündə evfemistik əlamətləri daşıyan bir frazeologizmdir.

“Hüsaməddini uzun illərin təhqirləri yaxaladı, o ayaq üstündə durduğu zaman böyük güzgüdə öz boy-buxununa baxdı, utandığından tərlədi, bir neçə dəqiqə dərin **düşüncəyə qərq oldu** və özünə nifrət edərək dedi.” [29, s.205] Düşüncəyə qərq olmaq evfemistik frazemi semantik-struktur cəhətdən iki komponentin - düşüncə və qərq olmaq ifadələrinin birləşməsindən ibarətdir. Bu frazeoloji birləşmənin leksik mənası fikirləşməkdir. Bildiyimiz kimi frazeologizmlər də bir-birilə antonim, sinonim, omonimlik təşkil edə bilirlər. Düşüncəyə qərq oldu frazeologizmi fikrə getmək, düşüncəyə getmək kimi frazeologizmlərlə sinonimdir.

NƏTİCƏ

Dünya dilçiliyində evfemizmin rolunu, daxili məzmununu, xüsusiyyətlərini, o cümlədən Məmməd Səid Ordubadinin əsərlərinin dilində işlənmə məqamlarını, əlamətlərini nəzərə alaraq onları müxtəlif baxış bucaqlarından təhlil etdikdən sonra müəyyən nəticələrə gəlmək mümkündür:

1. Evfemizmlər yazılı və şifahi nitqdə kobud, eybəcər, mənfi çalarla diqqəti çəkən, deyilməsi qadağan olunmuş və ya xoşagəlməz hisslər yaradan söz və məfhumları əvəz edən ifadələrdir. Sözlərin gücünə inanma nəticəsində meydana çıxan sosiolingvistik tabunun - mifik qəhrəmanların, totemlər və ov heyvanlarının, insanların, canlıların, yoluxucu xəstəliklərin adları zaman keçdikcə evfemistik sözlərlə əvəz olunmuşdur. Evfemizm sözləri dini inanclardan qaynaqlanmaqla bərabər cəmiyyətdəki əxlaq, ədəb və nəzakət qaydaları əsasında formalaşmaqdadır. Ölüm, anatomik, fiziki qüsurların hətta siyasi hadisələrlə bağlı faktların adını açıq şəkildə çəkmək yerinə evfemizm sözlərindən istifadə olunmaqdadır. Son olaraq deyə bilərik ki, dildə mənalı sözlərin, dilin leksik bazasının artmasında evfemizmlərin rolu böyükdür.

2. Dilçilik ədəbiyyatında “evfemizm” anlayışı yeni terminlərdən biridir. Bu anlayışla bağlı müxtəlif aspektlərdən yanaşılmış təriflər var. Bu sahədə ilk araşdırmalar aparan James Frazer və rus elm adamı D. K. Zelenindir. J. Frazer əsərində bütün dünya dillərində, mədəniyyətlərində yer alan tabu və evfemizmləri hər baxımdan-onların növləri, yaranma səbəbləri, nəticəsi, buna uyğun inanclar və s. problemləri ortaya qoyaraq incələmişdir. D. K. Zelenin isə Şərqi Avropa və Şimali Asiya ərazilərində yaşayan xalqların mədəniyyətlərində, dillərində var olan tabu və evfemizmləri araşdırmışlar. İ. Lauda Cirtautas, N. A. Baskakov, N. Direnkova, Ş. Ç. Sat, E. E. Reçitskaya və başqa alimlər yazmış olduqları məqalələrdə türk xalqlarında insan, heyvan adları və qadınların dilində işlənməkdə olan evfemizmləri tədqiq edib araşdırmışlar. Beləliklə, bu araşdırmalar gənc tədqiqatçılar üçün əsas baza rolu oynayır.

3. Evfemizmlər problemi haqqında araşdırma aparmış alimlərin verdiyi məlumatlardan belə nəticəyə gəlmək olur ki, evfemizmlər üç funksiya yerinə yetirir:

1. Danışan üçün kobud və xoşagəlməz sözün yumşaldılması. Bu zaman danışan nitq predmetini qiymətləndirir və anlayışın birbaşa ifadəsi onun tərəfindən kobudluq, sərtlik və nəzakətsizlik kimi qəbul olunur;

2. Əks tərəf üçün kobud və ya xoşagəlməz sözün yumşadılması. Bu hal kontekst və nitqin şərtlərindən asılı olaraq əmələ gəlir;

3. Reallığın gizlədilməsi. Burada danışan qəbulolunmaz bəzi söz, birləşmələrini nəinki sadəcə yumşaldır, həm də hadisənin mahiyyətini gizlədən ifadələri seçir.

4. Evfemizm mövzusu, etnoqrafiya, sosiologiya, psixologiya, dilçilik və etnolinqvistika kimi elm sahələrinin araşdırma sahəsinə daxil olduğu üçün bu sahələrdə tədqiqat aparan elm adamları evfemizmlərə müxtəlif rəqurslardan yanaşaraq təsnif etmişlər. Apardığımız araşdırmalara əsasən belə nəticəyə gəlir ki, Azərbaycan dilində evfemizmləri tematik, yəni onların ifadə etdiyi mənalara görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür.

- a) Ailə münasibətlərini bildirən evfemizmlər
- b) Evlənmə mənası bildirən evfemizmlər
- c) Ölüm və xəstəlik bildirən evfemizmlər
- ç) Doğum hamiləlik bildirən evfemizmlər
- d) Namus ilə əlaqədar evfemizmlər
- e) İş adları ilə bağlı evfemizmlər
- ə) Heyvan adları ilə bağlı evfemizmlər

5. Apardığımız araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gəlirik ki, M. S. Ordubadinin əsərlərinin dilində üslubi vasitə kimi daha çox ərəb-fars və qismən türk mənşəli evfemizmlər çox geniş şəkildə işlədilmişdir. Aydındır ki, evfemizmlər dilçiliklə bağlı termin olsa da özündə mədəni ünsürləri də daşıyır. Hər xalqın mədəniyyəti isə bir-birindən müxtəlif amillərlə, cəhətlərlə fərqlənir. Buradan da belə bir qənaətə gəlirik ki, evfemizmlər hər etnos üçün özünəməxsusdur. Buna görə də bədii əsərlərdə işlənən, o cümlədən M.S.Ordubadinin əsərlərinin dilində istifadə

etdiyi, təhlilə cəlb etdiyimiz evfemizmlər məhz dilimizə xas, mədəniyyətimizi əks etdirən sözlərdir.

6. Evfemizmlər sözlər və frazeoloji vahidlər vasitəsi ilə ifadə olunurlar. Frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunan evfemizmlər digər frazeoloji birləşmələr kimi dildə hazır şəkildə qəlibləşmiş şəkildə mövcud olur və semantik, struktur baxımından dəyişilməzdir. Frazeoloji birləşmələrin tərəfləri öz həqiqi, ilkin mənasını itirərək, yeni məcazi mənə qazanır. Evfemistik frazemlərə də bu əlamət xasdır. Evfemistik funksiya daşıyan frazeoloji birləşmələr M. S. Ordubadinin əsərlərində olduqca çoxdur.

Yuxarıda apardığımız təhlillərdən aydın olur ki, M. S. Ordubadinin əsərlərinin dilində üslubi vasitə kimi daha çox ərəb-fars və qismən türk mənşəli evfemizmlər çox geniş şəkildə işlədilmişdir. M.S. Ordubadinin əsərlərindən gətirdiyimiz nümunələr evfemizmlərin daha geniş, ətraflı araşdırılmasına və tədqiq olunmasına imkan yaratmışdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində.

1. Aslanov A.Ə. Evfemizm haqqında. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi məcmuə, 2-ci buraxılış, Bakı, 1966, 112 səh.
2. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 424 səh.
3. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti. Bakı, Şərq- Qərb , 2007, 168 səh.
4. Cavadova T. Evfemizmlər dildə əsas nitq vasitəsi kimi. Filologiya məsələləri-№10, 2012 s. 241-244
5. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1958, 235 səh.
6. Əhmədova Z. İngilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji evfemizmlər.(dissertasiyanın avtoreferatı) Bakı, 2018, 24 səh.
7. Əliyeva Ş. “İngilis dilində evfemizmlərin Azərbaycan dilində ekvivalentləri”. Filologiya məsələləri-№5, 2013, s. 309-313
8. Seyidova İ. Mehralıyeva X. “Müasir Azərbaycan dilində evfemizmlər” . Filologiya məsələləri-№10, 2013 s. 281-288
9. Qurbanov A. “Müasir azərbaycan dilinin lüğət tərkibi” Bakı, 1964urbanov A. “Azərbaycan dilinin leksikologiyası” Bakı, 1964
10. Hacıyeva Ə. İngilis və azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, “Nurlan”, 2004.-192 səh.
11. Qocayeva Ş. Dildə tabu hadisəsi. Bakı, 2016, 140 səh.
12. Qocayeva Ş. Dildə tabu hadisəsi: (dissertasiyanın avtoreferatı) Bakı, 2016, 23 səh.

Rus dilində.

- 12.Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1969. – 608 с. 3
- 13.Видлак С. Проблема эвфемизма на фоне теории языкового поля. – Этимология – М., 1967. – С. 267–285.
14. Кацев А.М. Языковое табу и эвфемия: учеб, пособие к спецкурсу. – Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1988. – 80 с.

15. Кацев А.М. Эвфемизмы-неологизмы в английском языке // Лексическая семантика и фразеология. – Л., 1987. – С. 64–74.
16. Кипрская Е.В. Некоторые проблемы исследования эвфемизмов // Психолингвистические исследования: слово и текст. – Тверь, 2002. – С.53– 58.
17. Крысин Л.П. Эвфемизмы в современной русской речи // Русистика. – Берлин, 1994. – № 1 – 2. – С. 28–49.
18. Ларин Б.А. Об эвфемизмах // История русского языка и общее языкознание. – М., 1977. – 224 с.
19. Линеви́ч Н.Ю. Семантический аспект эвфемизмов // Пелевинские чтения 2001: Межвуз. сб. науч. тр. – Калининград: Изд-во КГУ, 2002. – С. 106– 114.
20. Москвин В.П. Эвфемизмы в лексической системе современного русского языка – 2 – е изд. – М.: Ленард, 2007. – 264 с
21. Обвинцева О.В. Политический эвфемизм как средство языкового воздействия в газетном тексте (на примере материалов международной научно-практической конференции) / Институт международных связей. – Екатеринбург, 2003. – вып.4. – С.72–74.
22. Потапова Н.М. Эвфемизм в языке и речи (на материале англоязычного делового дискурса: дис. ... канд. филол. наук/ Н.М. Потапова. – М., 2008. – 165 с.
23. Руссу Екатерины Ивановны , Социальные Эвфемизмы В Современной Англоязычной Периодике, Белгород 2016
24. Якименко Н.К. Содержание понятия эвфемизм. К постановке проблемы // Слово. Фраза. Текст. Сб. статей к 60-ю М.А. Алексеенко. – М.: Азбуковедение, 2003. – С. 280–285
25. Яковлев Е.А. Об эвфемизации в современном американском варианте английского языка // Личность в меняющемся обществе. – Комсомольск-на-Амуре, 1998. – С. 39–44.

Türk dilində.

26. Ahmedov, a. (1995). Türki Tilderindegi Tabu men Evfemizmdler. Almatı: Gılım. (İlk basım: 1973 Tabu i Evfemizmi v Kazahskom Yazıke. Alma-

Ata.AHMEDOV, A. (1995). Türki Tilderindegi Tabu men Evfemizmdər. Almatı: Ğılım. (İlk basım: 1973 Tabu i Evfemizmi v Kazahskom Yazıke. Alma-Ata.

27. Ahmedov, a. (1995). Türki Tilderindegi Tabu men Evfemizmdər. Almatı: Ğılım. (İlk basım: 1973 Tabu i Evfemizmi v Kazahskom Yazıke. Alma-Ata.

26. Çağatay, s. (1974). Türk halklarında Tabu ve Örtmece (Euphemism) Sözler, Türklerde Batıl İnançlar Arasında Tabu. Millî Folklor Enstitüsü, I. Uluslar arası Türk Folklor Sempozyumu. Ankara

28. Demirci, k. (2008). Örtmece (Euphemism) kavramı üzerine. Milli Folklor, C 10/77, Ankara.

Bədii ədəbiyyat.

29. Ordubadi Məmməd Səid. Qılinc və qələm. Birinci hissə. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 344 səh

30. Ordubadi Məmməd Səid. Qılinc və qələm. İkinci hissə. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 41 səh.

31. Məmməd Səid Ordubadi. Qanlı illər. Bakı, “Qafqaz” nəşriyyat evi, 2007, 184 səh.

32. Ordubadi M. S. Dumanlı Təbriz.Roman (III-IV hissə). İkinci kitab. Bakı, “Təhsil”, 2012, 720 səh.

İngilis dilində.

33. Allan K., Burrige K. Euphemism and dysphemism: Language used as shield and weapon. – New York: Oxford University Press. 1991. – 263 p

34. Ayto I. Enphemism. B. Loomsbury, 1993, 332 p.

35. Chamizo-Domínguez, P. J. 2005. Some theses on euphemisms and dysphemisms. Studia Anglica Resoviensia 3:9–16.

36. Galperin I.R. Stylistics. Moscow: Higher school publishing house, 1981

37. Holder R.W. A dictionary of euphemisms. – M., 1998. – 525 p

38. Lawrence J. Unmentionables and other euphemisms. – Gentry Books, London, 1973. – 84 p.

39. Neaman J.S. The Wordsworth book of euphemisms: The hilarious guide to the unmentionable / J.S. Neaman, C.G. Silver. Wordsworth Editions Ltd, Cumberland House, 1995. – 420 p.
40. Partridge E. Slang to day and yesterday. London, 1979, 246 p.
41. Partridge E. Smaller Slang Dictionary. – London, 1964. – 204 p.
42. Trudgil P. Standard English in England. England Cambridge University Press, 1984. 350 p.
43. Rowson H.A. Dictionary of Euphemisms and Other Doubletalk. – New York, 2002. – 463 c.
44. Warren B. What Euphemisms Tell Us about the Interpretation of Words // Studia Linguistica. – № 46. – 1992. – P. 128–17

İnternet saytları.

44. <https://obastan.com/?l=az>
45. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/euphemism>
46. <https://muhaz.org/azerbaycan-milli-elmler-akademiyasi-nesimi-adna-dilcilik-insti.html?page=2>

